

הרב מאיר הלוי הלמן ירושלים

לבוש הארון

פתח דבר

הקדמה

חלק א - התנאים הנצרכים בהלכה לקיום מצות תכלת

תנאי א: מקור הצבע חייב להיות מ"חלזון"

תנאי ב: על עין הצבע להיות בעל מראה כחול (בדומה לספיר, שמים וים)

תנאי ג: שהצבע לא ידהה אחר כיבוסו

סיכום

המורקס טרונקולוס (ארגמון קהה קוצים) וסגול הצורי

חלק ב' - שבלול המורקס - החלזון שבו השתמשו בזמן חז"ל

א. התכלת שהשתמשו בה למצוה היא הצבע שבו השתמשו לצביעה רגילה

ב. בזמן חז"ל לא היה צבע כחול מלבד תכלת ואינדיגו צמחי (קלא אילן)

ג. השוואה בין המורקס לחלזון שהיה בזמן חז"ל

ד. סיכום

חלק ג' - שאלות נפוצות

הצורך ב'מסורת'

'מסורת' שלילית

חיוב לקיים מצוה שעשייתה מוטלת בספק

חששות בלבישת ציצית הצבועה בצבע כחול שאינו כשר לתכלת

דברי האריז"ל שתכלת נוהגת רק בזמן המקדש

המדרשים על "גניזת" התכלת

תיאורי חז"ל את החלזון ואת הצבע

מלאכות צידה ודישה בשבת בחלזון

שימוש בשרץ לא טהור למצוה

הבחנה בין תכלת לקלא אילן

הצבע המופק מהחלזון הפורפורה – כחול, סגול, ארגמן

הגוון ה"נכון"

פתח דבר

התורה מצוה אותנו להטיל חוטי ציצית על בגד בעל ארבע כנפות, ובמצוה זו ציווי נוסף "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת". התכלת הוא צמר צבוע כחול עלידי צבע¹ מיוחד הנעשה מבריה הידועה בשם "חלזון". כלל ישראל זכו לקיים את מצות התכלת במשך כל תקופת בית ראשון ובית שני ואחריהם לכל הפחות עד סוף זמן האמוראים. בשנים שלאחר מכן ועד זמננו, לדאבוננו לא היה בידינו לקיים מצוה זו, מכיון שהתכלת לא היתה עוד בנמצא.

בפרקים הבאים נשתדל בע"ה לעמוד על זהות החלזון והתכלת, וכן נשתדל לברר מהי סיבת גניזתה במשך הדורות. מדברינו יתברר, שהחלזון הינו שבלולימי (sea-snail) הידוע בשם פורפורא או ארגמון קההקוצים (Murex Trunculus). הפורפורא מצוי בים התיכון, ובגופו מצויה בלוטה (gland), שממנה מוציאים דם ליצירת צבע כחול. בצבע זה נעשה שימוש נרחב ע"י המלכות בימי קדם, והוא הוא הצבע המוזכר בתורה בעבור מצוות תכלת. המסקנה העולה הינה, כפי שיתברר למעיין, כי כיום כבר ניתן לשוב ולהפיק את התכלת מהחלזון, ובכך לזכות לשוב ולקיים את אותה מצוה שנגנזה.

1 הערה נצרכת לדוברי העברית החדשה: בספר זה נעשה, מטבע הדברים, שימוש רב במונח "צבע", אלא שקיימת בעיה לשונית בעניין, הנובעת מההבדל הקיים במשמעות המונח בין לשון הקודש של חז"ל, לבין המשמעות שקיבל המונח בעברית החדשה, שהיא שפת הדיבור הרווחת בימינו באר"ק. הבדל זה עלול להביא לשיבוש בהבנה, ועל-כן אנו מעירים עליו כאן. "צבע" בלשון חז"ל משמעו החומר המופק מתערובת של סממנים שונים, ובאמצעותו צובעים חומרים שונים, כגון צמר, עור, פשתן ועוד (באנגלית הוא מכונה dye). אחר צובעים באמצעות אותו צבע חומר מסוים, קולט אותו החומר את מראה הצבע, המכונה בלשון חז"ל "עין הצבע" (באנגלית color). לעתים הוא מכונה "עין" או "העין" סתם, כשמובן כי המשמעות היא של עין הצבע. לעתים הוא נקרא "מראה" הצבע או "מראה" סתם. בעברית החדשה רווח הביטוי "צבע" דווקא בעבור מה שחז"ל קראו "עין הצבע", כאשר המשמעות המקורית של המילה כמעט ואינה בשימוש בשפה (אולי בשל הצביעה הסינטטית של העולם המודרני, אין בה כלי-כך צורך בשפת היום-יום). כדי להבדיל ולהבחין בין המונחים, אנו נשתמש להלן במשמעות של המילים בלשון קודשם של חז"ל. וראה להלן הערה 180.

הקדמה

וְנָתַנוּ עַל צִיצִית הַכֹּהֵן פְּתִיל תְּכֵלֶת (במדבר ט"ו, ל"ח)

מצינו בתורה ארבע מצוות שבעבורן אנו נצרכים לצבע התכלת: בעבור כמה מבגדי הכהן הגדול, בעבור כמה מיריעות המשכן, לכיסוי כלי המשכן בזמן המסעות, וכן למצות ציצית. מקור התכלת הנצרכת לכל אותם תשמישים צריך שיהיה מחלזון, והמופקת מכל דבר אחר – פסולה².

אף כי במצות ציצית ישנם שני חלקים – תכלת ולבן, הרמב"ם וראשונים אחרים מונים אותה במנין המצוות כמצוה אחת³. הרמב"ן מדמה זאת למצות תפילין, אשר גם בה כלולות שתי מצוות (של יד ושל ראש) והיא נמנית כאחת במנין המצוות (לדעת בה"ג) משום שהן באות לשם מטרה אחת⁴.

2 תוספתא מנחות ט, ו: "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון. הביא שלא מן החלזון פסולה" (ואיירי בענייני כלי המקדש, ע"ש). מסכת ציצית: "שאיין צובעין תכלת אלא בחלזון". וכ"פ להדיא בסמ"ג (עשין סימן כ"ו): "תכלת האמורה בכל מקום היא צמר צבוע בדם חלזון". ויש שדייקו מהרמב"ם שהזכיר החלזון רק בהל' ציצית (פ"ב), שרק בציצית צריך חלזון. עיין מרכבת המשנה (ציצית ב', א'): "והתכלת כו'. משמעות לשון זה דשאר תכלת הנזכר בבגדי כהונה כשר באסטיס אף על פי שאינו מתקיים ובעת שיכהה יפסל, ודלא כמ"ש המל"מ (כלי המקדש ח', י"ג). ולא ידעתי מאי פסקא דהמל"מ ואנו לא מצאנו דין זה רק בציצית ואף על גב דטעימה משמע במנחות דף מ"ב ע"ב דרבי חנינא בן גמליאל דריש כליל תכלת דפוסלת בבגדי כהונה מ"מ דיני דם חלזון ולשמה רק בציצית". אמנם במשנה למלך (כלי המקדש ח', י"ג) כתב: "**ופשיטא שגם כאן הדין כן** ואולי סמך על מ"ש בהלכות ציצית", וכ"כ במעשה רוקח (שם): "**אך הדבר פשוט שהוא הדין לענין בגדי כהונה**, תדע דבפ' התכלת (דף מ"ב) ילפי לה מכליל תכלת דכתיב בבגדי כהונה כמ"ש תוס' שם". ועיין תפא"י שחידש דאין צריך חלזון אפי' לציצית, וז"ל (בקופת הרוכלין הקדמה לסדר מועד): "וכל זמן שהצבע עומד ביפיה כמו צבע החלזון כשר, דרק ע"ז הקפידה תורה, ומש"ה קלא אילן פסול דאינו עומד ביפיה בספרי זוטא (טו, לט): "והיה לכם וכו' – **מצוה אחת** ולא שתיים", וכן מנאוה הרמב"ם (שורש י"א ומצוה י"ד), רס"ג (מ"ע ז'), סמ"ג (עשין כו), החינוך (מצוה שפ"ו), רבינו בחיי (במדבר טו, לח), ועיין בהערה הבאה.

4 עיין השגות הרמב"ן, שביאר כי כוונת המדרש שמצוה אחת הם היא דווקא לדעת רבי שתכלת ולבן מעכבין זא"ז, וז"ל: "ומכאן תלמוד שבאמרם מצוה אחת ירצו בו שהם מעכבין זה את זה, והאומר שאינם מעכבין יעשה אותם מצות רבות". רק שבענין חשבון תרי"ג מצוות כתב עוד שם: "**לפי שהיא ענין אחד** שבתשלום התכלת והלבן תשלם לנו הכונה במצוה

נחלקו התנאים במשנה, האם מי שלובש רק לבן או רק תכלת, מקיים לכל הפחות מצוה במה שלובש, או שהלבן והתכלת מעכבים זה את זה, ובלעדיו שניהם אין כאן קיום מצות ציצית כלל. למעשה פסקו הראשונים שאין התכלת מעכבת את הלבן, ואם לאדם יש רק חוטי לבן ואין בהישג ידו תכלת, בלבשו לבן לחוד, הוא מקיים את מצות הלבן אע"ג שאין בידו מצות התכלת.⁵ אמנם לדעת בעל המאור, בהעדר תכלת, אי אפשר לקיים מצוות ציצית מדאורייתא כלל.⁶ מכל מקום, לכולי עלמא כאשר אפשר לאדם ללבוש תכלת ואינו עושה כן, הרי הוא בוודאי מבטל מצוה דאורייתא – והוה ליה כמי שיש לו זוג שלם של תפילין ואינו מניח אלא של יד או של ראש.⁷

הזאת לזכור את כל מצות ה' ולעשותם, ואף על פי שאמר ר' ישמעאל (מנחות כ"ח). בארבע ציציות ארבעתן ארבע מצות, לעניין שאינן מעכבין זה את זה אמרו כן, אבל בחשבון המצות העניין בתשלומן נמנה אחד. ובשור"ת הריב"ש (סי' קל"ז): "והטעם, מפני שהם מעשה אחד, לבישת התכלת והלבן יחד, וראוי שימנו אחת אף על פי שאין מעכבין זה את זה". וע"ע תשב"ץ (ח"ג סי' קל"ז), ושבות יעקב (ח"ג סי' ד).

5 במנחות (ל"ח) פליגי חכמים ורבי אם התכלת מעכב את הלבן, ורוב ראשונים פסקו כחכמים שאינו מעכב: רי"ף, רמב"ם, תוס', רא"ש, סמ"ג, חינוך, רמב"ן, ר"י, מרדכי, ריב"ש (סי' קל"ז), וכ"פ בטור (סי' י"ג וסי' ש"א) ושור"ע (סי' י"ג ס"ב). ועיין שבת (קנג.): "בכל עת יהיו בגדיך לבנים" ובח"א מהרש"א שם. ואף דאינו מעכב את הלבן, מ"מ ודאי דמעכב את התכלת – כלומר, שאם אפשר לו לקיים מצות תכלת ואינו מקיים, ביטל מצות תכלת, כדלקמן הערה 12.

6 בעל המאור (שבת יב.): "והוי יודע שדעתנו נוטה שהתכלת מעכבת את הלבן והלבן את התכלת, וכן נראה מדברי ר"ש קיראה בעל הלכות ראשונות שלא כתב משנה זו והתכלת אינה מעכבת את הלבן בהלכות ציצית שלו. ומנהג קדמונינו הבאים אחרי הרי"ף לסמוך עליו כאשר ישאל איש בדבר האלהים, וממנו פשט המנהג בינינו כמו שהוא נהוג היום ונחננו מה לחלוק ולשנות, ועל כן אנחנו יוצאים בעקבי הראשונים". ודומה לזה שיטת רבינו בחיי שכתב (במדבר טו): "והנה הציצית והתכלת בדמיון הלולב והאתרוג, וכשם שהלולב והאתרוג מעכבין זה את זה, כן הציצית והתכלת מעכבין זה את זה בזמן שהיה תכלת מצוי, אבל עכשיו שאין לנו תכלת מניח הלבן בלא תכלת כי הוא העיקר" (ולדבריו, בזה"א אם יש תכלת מעכבין זה את זה). ועיין מנחת חינוך (מצוה שפ"ו) שביאר דעת הבעה"מ: "ודעת הרז"ה תכלת מעכב ורק מדרבנן חייבים אנחנו היום בציצית".

7 שנמנו ביחד במשנה שם, וכמש"כ בהשגות הרמב"ן לספר המצוות לרמב"ם שורש י"א: "ושתיים אלו נשנו משנה אחת: התכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת תפלה של יד אינה מעכבת של ראש ושל ראש אינה מעכבת של יד. ואם נביט לעניינם הרי

טעמה של מצוות ציצית הוא כדי שעל ידה נזכור ונעשה את כל מצוות התורה.⁸ רעיון זה מיושם למעשה בעיקר על-ידי חוטי התכלת, שהם דומים לצבע הים והשמים ומזכירים לנו את ה' ואת מצוותיו.⁹ חז"ל במקומות רבים מאריכים בשבחם של לובשי תכלת, אשר נחשבים כמקבלי פני שכינה,¹⁰ וכאילו השכינה שורה בתוכם.¹¹

מאידך גיסא, מי שיכול לקיים את מצוות תכלת ובזדון נמנע מלקיימה ומטיל לבן בלבד, נחשב לו שביטל מצות עשה דאורייתא,¹² ולדעת הבית הלוי ואחרים

התפלין ייחשבו יותר ענין אחד, שכל מה שכתוב בזה כתוב בזה והעניין בהם אחד למען תהיה תורת ה' בפנינו שומה כנגד הלב והמוח משכנות המחשבה.

8 במדבר ט"ו, מ': "לְמַעַן תִּזְכְּרוּ וַעֲשִׂיתֶם אֶת כָּל מִצְוֹתַי וְהֵייתֶם קְדוֹשִׁים לֵאלֹהֵיכֶם".

9 רמב"ן על במדבר ט"ו, ל"ח: "אבל הזכרון הוא בחוט התכלת, שרומז למדה הכוללת הכל שהיא בכל והיא תכלית הכל, ולכן אמר וזכרתם את כל – שהיא מצות השם. וזהו שאמרו (מנחות מ"ג): מפני שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד וכו', והדמיון בשם גם הגוון תכלית המראות, כי ברחוקם יראו כולם כגוון ההוא, ולפיכך נקרא תכלת".

10 ספרי שלח (פיסקא קט"ו) וכן בירושלמי ברכות (א', ב'): "וראיתם אותו – מגיד הכתוב שכל המקיים מצות ציצית מעלים עליו כאלו הקביל פני שכינה, שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע והרקיע דומה לכסא הכבוד".

11 מדרש תנחומא (בובר) שלח ל': "וראיתם אותו – אותו ולא אותה, כשישראל מסתכלין באותה ציצית של תכלת, נראה להם כאילו שכינה שרויה ביניהם".

12 כמבואר ביבמות (צ:): דגזירת "סדין בציצית" נקראת עקירת דבר מן התורה, אע"פ שלא גזרו אלא שלא להטיל תכלת ועדיין הוא מטיל לבן (לדעת הר"ף והרמב"ם), עי' תוספות (מנחות מ. וש"ע (או"ח ט' ר'). וכן מבואר במנחות (מד.): "אמר רב ששת: כל שאינו מניח תפלין עובר בשמונה עשה, וכל שאין לו ציצית בבגדו עובר בחמשה עשה", ופירש"י ורבינו גרשום שאחד מהם הוא "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת", וכן הובא בספר המצוות להרמב"ם (שורש ט'), עי"ש, שביאר דאין הכוונה שהם חמש מצוות, אלא שיש חמשה ציוויים על מצוה אחת. וכן מובא בספר ערוגת הבשם הקדמון (מרב"ם ב"ר עזריאל – מתלמידי בעלי התוספות, ח"ג עמ' 210): "דעל ב' מינים נאמר לשון ציווי ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת, וכאילו נאמר נתנו שניהם... ומהאי טעמא נמי, מי שהיו לו ב' מינים ולא היה רוצה לעשות כי אם ממין אחד, מכין אותו עד שתצא נפשו, כדין כל מצות עשה". וכן מבואר בתוספות (ב"מ ס"א:), שעובר על מצות ציצית. וכן מוכח במנחות (מג:): "תניא, היה רבי מאיר אומר: גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת", ובמהרש"א שם. וכן נקט בפשיטות בדברות משה (ב"מ פ"ה הערה י"ד), עי"ש.

– מלבד ביטול מצות תכלת הוא עובר גם על איסור 'בל תגרע'¹³.

13 כמבואר במשנה בזבחים (פ.) וכן בעירובין (ק.) ובר"ה כז), דאף דקיי"ל כב"ה שחטאת שניתנה במתנה אחת אינה מעכבת, מ"מ עובר משום בל תגרע, עיין שו"ת בית הלוי (חלק א' סימן מ"ב): "ואין להקשות דא"כ מי שיש לו רק מין א', וכגון לדידן דאין לנו תכלת, אמאי מותר ללבוש בגד בת ד' כנפות ולהטיל בו לבן הא עובר על הלאו [דבל תגרע]. יש לומר דשרי משום עשה דוחה ל"ת". [ופשוט דדבריו נאמרו רק בזמן שאי אפשר לקיים שניהם, דהכי קיי"ל בשבת (קלג.) ויבמות (כ:) ובמקומות נוספים.] וכ"כ בביאור הגרי"פ על ספר המצוות לרס"ג (עשה ד'): "דכיון דתכלת ולבן מצוה אחת הן, נמצא כשמטיל חדא מינייהו הו"ל בכלל אזהרת לאו דבל תגרע". וכ"כ השפת אמת (ראש השנה כח:). ולכאורה כמו"כ ס"ל לשאגת אריה (סימן מ"א): "והרי לר"י במטיל לג' ולא לד' עובר על בל תגרע, כדאמר בפ"ז דזבחים (ד' ע"ט) גבי הניתנים מתן ד' שנתערבו בניתנין מתן א' דאם נותן במתנה אחת דהרי הוא עובר על בל תגרע אף על גב דקיי"ל כל הניתנין במתן ד' שנתן במתנה א' יצא. הה"נ אף על גב דד' ציציות לר"י אין מעכבין זא"ז, מ"מ בהטיל לג' ולא לד' עובר על בל תגרע". ועיי' שו"ת בית שלמה (או"ח סימן ט"ו, ב' וט"ז, ב') שחלק על זה. וע"ע ביאור הלכה (סימן ל"ד ד"ה יניח), שכתב "ועוד דמי גרע זה מדמים הניתנין במתן אחד במקום דצריכין מתן ב' שהן ד' דאמרינן בעירובין (ק.) ובר"ה כז) דעובר על בל תגרע אף דקיי"ל בזבחים (בפ' ב"ש) דבדיעבד כיפר, עכ"פ הלא גרע הלכתחלה במצות השם [הג"ה וזה הוא תוכחת מגולה להארם הרוצה להתרשל ממ"ע לפעמים במצות בדבר שהוא רק לכתחלה]".

חלק א - התנאים הנצרכים בהלכה לקיום מצות תכלת

כדי לעשות תכלת הכשרה לציצית, נצרכים מספר תנאים:

א. מקור הצבע יהיה מ'חלזון'.

ב. עין הצבע יהיה כחול.

ג. הצבע יהיה עמיד, ולא ידהה.

תנאי א: מקור הצבע חייב להיות מ'חלזון'

לשון התוספתא (מנחות פרק ט' הלכה ט"ז): "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון הביא שלא מן החלזון פסולה". ובמסכת ציצית (פרק א' הלכה י'): "שאין צובעין תכלת אלא בחלזון".

בתוספתא הנ"ל מובאת רשימה של תנאים עבור חפצים שונים הנצרכים לכמה

מצוות:

- כל העצים כשרים לגבי מזבח חוץ משל זית ושל גפן...
- מלח זו מלח סדומית שנא' ולא תשבית מלח הבא מלח שאינה שובתת...
- **תכלת אין כשרה אלא מן החלזון**, הביא שלא מן החלזון פסולה.
- שני תולעת מן התולעת שבהרים, הביאה שלא מן התולעת שבהרים פסולה...
- שש זה מפשתן, הביאה מן הקנבוס פסולה...
- מנורה אין כשרה אלא מן העשת, עשאה מן הגרוטאות פסולה ומשאר מיני מתכות כשרה.
- חיצורות אין כשרה אלא מן הכסף, עשאה מן הגוש כשרה משאר מיני מתכות פסולה.

בפשטות לשון התוספתא התנאי היחיד שמוזכר לגבי התכלת הוא שעליה לבוא מן החלזון (במשמעות השם של כלל המין ולא של שם פרטי – ראה להלן עמ' 403) ולא נזכרו פרטים נוספים בדין זה, וזאת בניגוד לתולעת שני, שלגביה מבואר שצריך להביא דווקא 'תולעת שבהרים'. לכאורה משמע מדברי התוספתא, אם כן, שכל

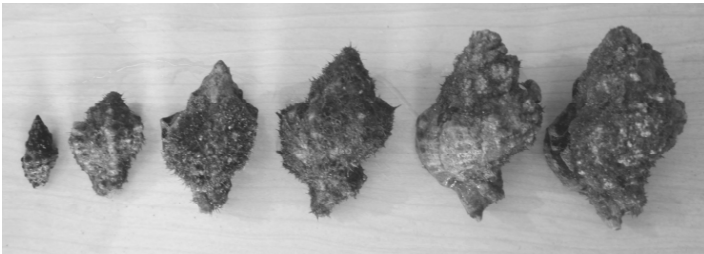
חלזון יהיה כשר למצות תכלת ואין דין להביא חלזון מסוים. לפי זה יוצא, שאילו נמצא חלזון שממנו ניתן לצבוע תכלת, הרי לכאורה יהיה אותו חלזון כשר למצוה, וזאת ללא קשר לשאלה האם מדובר באותו חלזון שבו השתמשו בזמן חז"ל¹⁴.

מהו חלזון?

בעל קונכיה (שבלול)

בפסיקתא דרב כהנא (פיסקא י"א – ויהי בשלח כ"א): "חלזון הזה, כל מה שהוא גדיל נרתיקו גדל עמו".

ובדברים רבה (פרשת כי תבא י"א): "מהו לא בלו שלמותיכם מעליכם... א"ל ולא היו גדלים, והיו הבגדים קטנים להם? א"ל אל תתמה על זו, החלזון הזה כשגדל מלבושו גדל עמו"¹⁵.

שלבי גדילתו של הפורפורא – כדברי המדרש, 'מלבושו גדל עמו'.

14 דברי התוספתא הובאו להלכה בראב"ה (חלק א' – נדה סימן קצ"ג) לענין הלכות כלאים. ועיין בירושלמי כלאים (ט', א'): "מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים אף כל דבר שיש בו רוח חיים". ופירושו מהר"א פולדא ור"ש סירליאו, ד"כל דבר" קאי על תכלת, ע"ש, וכ"פ בנחמד למראה שם (צו:). ושם ניתן ללמוד כי זהו המקור לאותו דין המובא בתוספתא. שוב הראו לי שכ"כ הגר"ח קניבסקי שליט"א בדרך חכמה (פ"ח מכלי המקדש הי"ג ביא"ה סוד"ה ותכלת). אולם בפני משה פירש בדרך אחרת, ורבינו הלל בספרי (פ' חוקת) פירש דקאי על הצמר ולא על הצבע. והגר"א בירושלמי מחקו.

15 ועיין רש"י לדברים ח', ד': "שמלתך לא בלתה – ענני כבוד היו שפים בכסותם ומגהצים אותם כמין כלים מגוהצים, ואף קטניהם כמו שהיו גדלים היה גדל לבושן עמהם, כלבוש הזה של חומט שגדל עמו". ומבואר דחלזון וחומט אחד הם. וכמו"כ בפירושו הרא"ש (דברים כ"ט, ד'): "אל תתמה, שהרי בא וראה מביתו של שבלול כל זמן שהוא גדל ביתו גדל עמו", וכתב 'שבלול' במקום 'חלזון' מכיון שאחד הם, וראה לקמן עמ' 400 ובהערה שם.

הרמב"ם בפירושו למשנה בכלים, בבואו לבאר טבעת מתכת המוזכרת במשנה, אשר נקראת "חלזון", מבאר שחלזון הוא שבלול בעל צדף¹⁶: "חלזון – והוא כעין צדף עשוי מברזל ונועלין בו את הדלתות, ואותו הצדף הוא הצדף של בעל חי הימי הנקרא חִלְזוֹן [בערבית]"¹⁷.

החלזון ניתן לתיאור כתולעת (שבלול הינו בעצם תולעת עם קונכיה)

1. בסוגיא העוסקת בדיני מומי הקדשים, מבואר כי מילת המשנה "חלזון" ו"נחש", מתייחסות לאותו מום. לכאורה משמע מכאן, שחלזון דומה לנחש.¹⁸
2. הראשונים מגדירים חלזון כתולעת:
 רש"י (סנהדרין צ"א.): "חלזון – תולעת שיוצא מן היס אחד לשבעים שנה וצובעין בדמו תכלת".

16 וכן מבואר בר"ש שמדובר במשנה על צורת חלזון התכלת (שם): "או שקשר חלזון – מברזל עשוי כדמות חלזון דג שבים שמדמו צובעים תכלת ומשוי ליה מנא. ובערוך פירש או תבלול בעינו (ויקרא כ"א, כ') – תרגומו חלזונא".

17 משנה כלים (י"ב, א') "או שקשר חלזון בראשה טמאה". ובפיה"מ להרמב"ם נמצא כן בתרגומו המדויק של הגר"ע קורח (נדפס במהדורת עוז והדר ובמהדורת מאורות) וכן בתרגום הגר"י קאפה (מהדורת מוסד הרב קוק), וכן בערבית המקורית ישנה מילת 'צדפה – قذيفة' שפירושה 'שריון', וגם כתב כי הוא "בעל חי הימי – אלחיואן אלבחרי" ולא דג (שהוא בערבית סמק – سمك). ותמוה מאד על אלו שהקשו מכך שמשמעות דברי הרמב"ם (במשנה תורה) הינה שחלזון הוא דג ממש, דבר המנוגד למשמעות דברי הגמרא, אשר כתבה ש"בריייתו דומה לדג" – והרי מביטוי זה ניתן לדייק כי אינו דג ממש, ולדבריהם הרמב"ם גם יסתור את דברי עצמו בפיה"מ. ובאמת ההסבר פשוט, שמה שקראו בשם "דג" אינו אלא בשל העובדה, ולפיה כל שבים נקרא דג, וכמש"כ הגר"א בפירושו (כלים י', א'): "כל שבים מין דג הוא, כל דמות שיהיה לו", והוכחנו דבר זה לקמן בהערה 182.

18 כבורות (ל"ח): "חלזון נחש ועצב. איבעיא להו: חלזון הוא נחש, או דלמא חלזון או נחש? ת"ש, דאמר רבה בר בר חנה סח לי רבי יוחנן בן אלעזר: זקן אחד היה בשכונתינו ור"ש בן יוסי לקוניא שמו, ומימי לא עברתי לפניו, פעם אחת עברתי לפניו, אמר לי, שב בני, שב! חלזון זה – מום קבוע לשחוט עליו, וזהו נחש שאמרו חכמים". ועין ר"ש (הובא בהערה 19), אשר משווה להדיא בין חלזון זה של מום לחלזון התכלת.

ר"ש וראב"ד (על תורת כהנים מצורע ה' פרשתא א' הלכה י"ד): "אי תולעת, יכול אחד מן הצבעים שבתולעת – כגון תכלת הצבוע בדם חלזון"¹⁹.
 ראב"ה (ח"א – שבת סימן קצ"ד): "דחלזון תולעת ואין לו עור, ולא שייך למימר מקלקל בחבורה".

החלזון – בריה ימית שתנועתה מוגבלת

הראב"ד (בעל הפירוש על ספר יצירה) וראשונים נוספים מתארים את החלזון כבריה שהיא יצור ביניים בין דג לצומח. הגדרה זו נובעת מכך שמדובר למעשה בבריה ימית, אשר יכולתה לנוע מוגבלת.²⁰

החלזון מזוהה במפורש כשבלול

ישנן שתי מילים בלשון הקודש המשמשות שתיהן לתיאור חלזונות²¹: 'שבלול'²² ו'חומט'²³. המילה "חלזון" מקורה בלשון ארמית.²⁴

19 לשון תורת כהנים שם: "ושני, יכול פיקס, תלמוד לומר תולעת. אי תולעת, יכול אחד מן הצבעים? תלמוד לומר 'ושני', הא כיצד זו זהורית טובה. יחנן בן דהבאי אומר ושני תולעת, שני שבתולעת".
 20 ראב"ד (פי' לס' יצירה הקדמה ד"ה התיב הח'): "והמשל בזה כי הנה החלזון (עטרת) אי אפשר לעמוד עליו אם הוא מכלל הדגים או מכלל הצומח, כי הוא חי ומתנועע אינו מחליף מקומו כי הוא נעוץ ותקוע בארץ"; רלב"ג (ספר מלחמות ה' מאמר א' פי"ב): "אל מה שהוא ממוצע בין הצמח והחי, והוא האספוג הימיים ומיני החלזון הקיימים"; ר' שם טוב אבן פקלירא – ספר המבקש (עמ' מ"ה): "וכן החלזון מורכב מצמח ומב"ח"; רמ"ע מפאנו (מאמר צבאות ה' ח"ב ט"ו): "החלזון הוא דומם והוא צומח והוא חי, אמנם ידענו כי כן שהרי חי הוא שגופו מתנועע במקום גידולו אילך ואילך אף על פי שאין שם אור נושב בו ולא מים רדופים מנענים אותו ויש במינו דם וצבעו ירוק דומה לים, וצומח הוא שאינו זו ממקום גידולו אלא שרשו נעוץ ותקוע בקרקע הים כאלנות הארץ ואחד לע' שנה נעקר משם ועולה מן המים, ואז הוא דומם בלא תנועה כלל כמו האלנות אחרי עקירתם". וכן היעב"ץ במטפחת ספרים (פ"ט אות צ"ז): "החלזון בריה שבים מצביעין בדמו תכלת, והוא בעל חי סגור בין שתי קלופות (קרויין מושלך בל"א) אי אפשר לעמוד עליו אם הוא דג או צמח, כי יש בו חיות ותנועה ואינו זו ממקומו כי הוא נעוץ ותקוע בקרקע הים". ופשוטים הדברים, כי כמה שאמרו שהוא נעוץ בקרקע כוונתם שכן הוא רוב הזמן שהוא נראה כן, שהרי היעב"ץ עצמו (הובא לקמן בהערה 31) כותב שהוא דומה לדג וחומט, ובוודאי ידע שישנה לחומט אפשרות תנועה איטית.

1. בשלוש המילים הללו – שבלול, חומט וחלזון – רש"י וראשונים נוספים מתרגמים בלע"ז (צרפתית עתיקה) באותו אופן – לימצ"א / לימ"ס.²⁵ המילה לימ"ס בצרפתית פירושה שבלול.²⁶

21 עיין רש"י לדברים ח', ד': "שמלתך לא בלתה – ענני כבוד היו שפים בכסותם ומגהצים אותם כמין כלים מגוהצים, ואף קטניהם כמו שהיו גדלים היה גדל לבושן עמהם, **כלבוש הזה של חומט שגדל עמו**". ובמדרשים מובא מאמר זה בחילוף מילת חומט ב"חלזון" – דברים רבה (כי תבא י"א): "מהו לא בלו שלמותיכם מעליכם... א"ל ולא היו גדלים, והיו הבגדים קטנים להם? א"ל אל תתמה על זו, **החלזון הזה כשגדל מלבושו גדל עמו**". וכן בדרשות ר"י אבן שועיב (פרשת עקב): "כי ענני כבוד היו מנהיגים אותם והיו גדילים כגודל הנערים כחומט הזה". ובפ"י הרא"ש לדברים כ"ט, ד' הובא מאמר זה בלשון "שבלול", כמובא לעיל הערה 15. ועיין אוצר המדרשים (שירה עמ' 524): "**חומט מה הוא אומר**, כמו **שבלול** תמס יהלוך נפל אשת בל חזו שמש". רואים ששבלול וחומט הם אותו מין. וכן במאירי (שבת ע"ז): "**שבלול והוא החומט** הנקרא לימאק". וראה חכמת שלמה (שבת שם) בד"ה **שבלול** – "**לימצא נ"ב הוא פי של חומט**".

22 תהלים נ"ח, ט': "כמו **שבלול** תמס יהלוך נפל אשת בל חזו שמש".

23 ויקרא י"א, ל': "וְהָאֲנָקָה וְהַפֶּחַ וְהַלְטָאָה וְהַחֲמָט וְהַתְנַשְׁמָת". ועיין ספר העיקרים מאמר ג' פרק א': "...כי כלי מלחמתם הם נוצרים עמהם בטבע, כקרנים לשור והמלתעות לחזיר והקוצים לקפוד והמגן לחומט ודומיהן, וכן לא יצטרכו לעשות שום מלבוש, כי לבושם נוצר עמם בטבע".

24 ראה בגמ' ע"ז (כ"ח): "לייתי משקדי חלזוני. ואי לא, מייתי משח קירא".

25 **נביא כאן מספר דוגמאות לכל מלה:**

מהו חומט? – רש"י (ויקרא י"א, ל', וביתר ביאור בחולין קכב. וכן בחגיגה יא. [בטעות נדפס שם "לימגא" ובתוס' ר"ד הביאו על נכון "לימצא"]): "**החמט – לימצ"ה**", חזקוני (שם): "**החמט לימצ"ו**", סמ"ג (עישן סימן רמד-רמו): "**חומט לימצא**", ראב"ד (תשובות ופסקים סימן רז): "**החמט שנקרא לימצא**". ספר השורשים לרד"ק (ערך חמט): "והחמט והתנשמט (ויקרא י"א, ל'), שרץ ממניני השרצים ופירשו בו שהוא **שקורין בלע"ז לימס"א**. ויש מי שפירש כי הוא הנקרא בלע"ז ברב"ו [ברכ"ו] " (ואף שיש שפירשו אחרת בתרגומו של חומט, אין נפק"מ לענייננו, דגם אם לדעתם חומט אינו לימצ"א (שבלול), מ"מ ודאי שבלול וחלזון הם לימצ"א (שבלול), דבזה לא פליגי).

מהו שבלול? – רש"י (שבת ע"ז): "**שבלול – לימצ"א**". מיוחס לרש"י (מועד קטן ו:): "דכתיב כמו שבלול תמס יהלך – **שבלול שקורין לימצ"ו**" (וכ"ה בפ"י רש"י מכת"י למס' משקין שם). רש"י (תהלים נ"ח, ט'): "**שבלול** – יש פותרין **לימצ"א** בלע"ז". ועיין בראשית רבה (וירא פרשה נ"א): "כתיב (תהלים נ"ח) **כמו שבלול** תמס יהלך נפל אשת בל חזו שמש

2. כל המילים הללו מתורגמות באותו אופן ע"י המהרי"ל, המהרש"ל, הב"ח, המלבי"ם ועוד אחרונים – שנעק"ע.²⁷ המילה שנעק"ע בידי (schnecke) בגרמנית) משמעה שבלול.
3. מלבד ארמית, גם בשפות נוספות באזור – כמו ערבית ופרסית – משתמשים במילה חלזון = חלזון,²⁸ בעבור שבלול.²⁹

- וגו', כהדין כיליי סיליי לימצא כשלשול הזה שהוא נמחה בצואה". וכעין זה במאירי (שבת ע"ז:): "שבלול והוא החומט הנקרא לימאק".
- מהו חלזון?** – רש"י (עבודה זרה כח:): משקדי חלזוני – לימ"ץ בלע"ז מין חלזון" (במהדורות ישנות ובע"י נדפס בטעות "נימ"ץ", ובמהדורות החדשות ובמתרגם בסוף המסכת תוקן), רבינו גרשום (מיוחס) (בכורות לח:): "חלזון קורין בלעז לימ"ץ".
- 26 ניתן לקבוע מהי "לימצא" על-סמך דברי רש"י (חגיגה י"א.): "חומט – אומר אני שהוא מין שרץ שקורין לימצא. הגדל בקליפה ההולכת ומעגלת תמיד כל כמה שגדל, ותחילת הניצר כקליפה של עדשה היא", וכן דבריו (חולין קכ"ב.): "חומט – לימצא" שתחלת ברייתו בכעדשה צא וברוק בתיק שלה שגדל והולך עמה תחלתו כעדשה ממש הוא בשוליו". וכן ברד"ק לתהלים נ"ח, ט': "ושבלול הוא שרץ הנקרא בלעז לימס"א, ויש אומרים קראק"ל. נפל אשת בל חזו שמש – ויהיו כמו נפל האשה כי זה וזה לא ראו שמש, השבלול שהוא מתכסה בתוך קליפתו שהיא לו כמו לבוש...".
- בצרפתית של זמננו משמשת המילה "לימ"ץ" במשמעות של תולעת, ואילו במילה הדומה "לימצון" משתמשים כדי לציין שבלול. כפי שהערנו, שבלול הינו למעשה תולעת בתוך קונכיה. רש"י משתמש בשתי המילים בעבור שבלול, כפי שרואים בברור לעיל מתרגומו את "חומט" כבעל קונכיה.
- 27 ספר מהרי"ל (מנהגים – ליקוטים נ"ז): "שבלול, אמר שהוא שנעק". חכמת שלמה (שבת ע"ז:): "רש"י פ' שבלול חומט שקורין בלשון אשכנז שנעק". הגהות הב"ח (שבת ע"ז:): "ד"ה שבלול לימצא. נ"ב שקורין שנעק בלשון אשכנז. מלבי"ם (תהלים נ"ח, ט'): "כמו שבלול – שנעק". וכ"ה בהמתרגם (בסוף המסכת – ע"ז כח.). וכן בתבואות הארץ (תוצאות הארץ פ"א): "החומט – בלשון ערבי אלחלזון (שנעק) ומוכח מזה שחלזון התכלת מין חומט (שנעק), וכן הוא ברבה סוף פ' כי תבוא, החלזון הזה כשגדל מלבושו גדל עמו, עכ"ל, וזה שנעק כידוע", וכן תירגם מהר"ז בינגא (תלמיד המהרי"ל) בהל' ציצית (מהד' מ"י, עמ' ע"ג הגה ע'): "שבלול – שנעק".
- 28 וכ"כ להדיא בספר אלמרשד אלכאפי (המדריך המספיק), שהוא מילון ללשונות הרמב"ם) לר' תנחום הירושלמי: "חלזון... הוא אלחלזון בערבי ג"כ... דם חלזון שצובעין בו התכלת ג"כ מין מן החלזון", ע"ש. ועיין ספר השרשים לאבן ג'נאח (ערך שב"ל): "ויכשר אצלי שאומר בשבלול ענין אחר והוא שאדמהו לדברי רבותינו ז"ל, אמר רב יהודה אמר רב כל

4. בסורית (ארמית של ימינו) משתמשים גם כן במילה כַּלְזוֹן = חלזון³⁰ בעבור שבלול.

כת"י פארמא 3011

בכתבי יד של הערוך מובא ציור של חלזון (ראה בצד). נראה מהציור, כי הוא בא להראות קונכיה עגולה של שבלול, שהרי לא קיימת בריה נוספת, הדומה לתמונה הזו. מלבד כל זאת, הרבה אחרונים מזהים את החלזון במפורש כשבלול או כחומט.³¹

'חלזון' מציין שם כולל עבור מין השבלולים

המילה 'חלזון' אין כוונתה למין מסויים או לסוג מיוחד של שבלול דווקא, כי אם לכלל מין השבלולים, והיא מהווה שם כללי עבורם. 'חלזון' תרגומו שבלול סתם, כמו ש'עוף' אינו מציין מין עוף מסוים, כי אם את משפחת העופות. (כמו"כ

שברא הקב"ה בעולמו לא ברא דבר אחד לבטלה, **ברא שבלול לכחית**, וראיתי בפרוש לרבנו האי שהוא ממיני השרץ והכחית היא סמיטא, ואין ספק שהוא רמש רך ולח ראוי לרכך הסמטות. וקרו בו בעיני **שהוא הרמש שקורין לו בערבי חלזון** כי הוא כתאר הזה".

29 **בשיטה זו נעשה שימוש בידי הראשונים** על־מנת להבין פירושו של מילים משורשים בשפות אחרות, עיין הקדמה לספר הערוך (קאהוט) שהביא מאות דוגמאות מספר הערוך שפירש את המילים ע"פ הרבה שפות זרות (אדומי, ארמי, טיית, יון, ישמעאל, כנען, ערבי, פרסי, רומי). ועיין רמב"ן (שמות ל', כ"ג עה"פ מר דרור) שהביא ראיה לפירושו מלשון ארמי, ערבי, פרסי, יווני ורומי. ועיין ספר השרשים לאבן ג'נאח (עמ' שב"ל) הנ"ל. ועיין דברי אבן עזרא (שמות י"ב, ט'): "וכבר אמרתי, כי **רוב לשון ערבי דומה ללשון עברית**". וכן מצינו בחז"ל, כגון בסוכה (ה:): "אמר רבי אבהו כרביא שכן בבבל קורין לינוקא רביא", וכן עשו במגילה (י"ח). כדי לפרש מספר פסוקים, ובסנהדרין (ד:): "רבי עקיבא אומר: אינו צריך, טט בכתפי – שתיים, פת באפריקי – שתיים". וכל שכן לעניננו, שהמלה "חלזון" אינה לשוה"ק, כי אם לשון אחרת שבה השתמשו חז"ל.

30 אגודת המחקר הצרפתית לאשורית עתיקה – מתוך מילון סורת' המקוון. וכן מצינו לפעמים שנקרא עם אות "א" בסוף, כגון בתרגום יונתן (דברים לג יט) "חַלְזוֹנָא".

31 סידור יעב"ץ (קריאת שמע): "גוון כעין הכחול וכרקיע בטהרתו, וצובעין אותו בדם **חלזון**, בריה שבים **דומה לדג וחומט ימי**". פי' מהר"י כהן (חתן המהר"ל מפראג וחותנו של המהר"ם לובלין) על מדרש תהילים (מזמור כ"ג): "**החלזון – חומט**". וכן בתבואות הארץ (הנ"ל) ובשו"ת דברי יוסף (ל"ט).

'תולעת' מציינת שם כללי למין התולעת, ואע"ג שוודאי יש בכלל מין התולעת גם סוג תולעת שאין מפיקים ממנה את הצבע ל'תולעת שני'. אפשר להביא ראיה לכך ש'חלזון' הוא שם כללי, ממה ששבלולי אדמה – החיים על האדמה ואינם מצויים בים – גם כן נקראים חלזון, וכדלהלן –

1. תרגום יונתן: "כָּל אֵילָנִיכוֹן וּפִירֵי אֲרֵעֲכוֹן יִשְׁצִי חֲלֹזָנָא".³²
2. יד רמ"ה: "עלה להר... דמסתברא האי חלזון לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא אלא מינא אחרינא...".³³
3. ריטב"א (וכן בחידושי הר"ן): "דשאני חלזון שאינו בעל איברים אלא גוף אטום כחלזונות שבאשפות".³⁴
4. רש"י: "משקדי חלזוני – ... מין חלזון".³⁵

32 עה"פ דברים כ"ח, מ"ב: "כָּל עֵצָךְ וּפְרֵי אֲדָמָתְךָ יִרְשׁ הַחֲלָזָל". בדפוסים נדפס בטעות "חלזונא", ותוקן ע"פ הערוך (ערך חלזון ג'), וכן בר' תנחום הירושלמי (ע' חלזון), ובאר שבע (סנהדרין צ"א).

33 סנהדרין (צ"א): "עלה להר וראה שהיום אין בו אלא חלזון אחד, למחר ירדו גשמים ונתמלא כולו חלזונות". ופירש ביד רמ"ה: "דמסתברא האי חלזון לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא מכמה אנפי – חדא, דהאיך בהר מאי בעי, וכי תימא דסליק בענני במטרא ונחית אטורא אי הכי מאי קאמר ליה למחר נתמלא כל ההר כולו חלזונות, ודילמא הנך כולהו מימא אתו ולא מהאיך [קמא] איבנו. ותו, היכי מייתי ליה ראייה ממי דלא נפיק אלא משבעים שנה לשבעים שנה וכל שכן להאיך פירושא בתרא דקשיא טפי, דכיון דביצי חלזון משרצין כולן הרי אין נבראין מן העפר ומאי ראייה איכא מינה לתחיית המתים. אלא מסתברא דהאי חלזון דהכא לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא, אלא מינא אחרינא דמיברי מעפרא וממאי ומקרי בלשון ערבי חלזום".

34 חידושי הריטב"א (שבת ע"ה): "ולייחייב משום נטילת נשמה... ותירץ ר"ת ז"ל דם חלזון מיפקד פקיד ואין בו משום חובל, וכדאמרינן בכתובות (ה:). ורבינו ז"ל בשם רבו רבינו הגדול ז"ל פירש דשאני חלזון שאינו בעל איברים אלא גוף אטום כחלזונות שבאשפות, ובכי הא ליכא נטילת נשמה אלא כשנוטל כל נשמתו לגמרי". וכ"כ בחידושי הר"ן (שבת ק"ז): "דשאני חלזון שהוא גוף אטום כחלזונות הללו שבאשפות ואינו בעל איברים".

35 על הגמרא בעבודה זרה כח: (שאינה עוסקת בעניין התכלת): "פיקעא תתאה מאי לייתי תרבא דצפירתא דלא אפתח וליפשר ולישדי ביה... ואי לא לייתי משקדי חלזוני...".

תנאי ב: על עין הצבע להיות בעל מראה כחול (בדומה לספיר, שמים וים)
 התורה מצוה עלינו להטיל בבגדנו 'פתיל תכלת'. פשוט וברור הדבר, שעין הצבע של התכלת הינו צבע כחול, שהרי הגמרא מדמה אותו לצבע של ספיר, שמים וים.

חולין (פ"ט.ט): "רבי מאיר אומר מה נשתנה תכלת מכל הצבעונין מפני שתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לאבן ספיר ואבן ספיר דומה לכסא הכבוד דכתיב (שמות כ"ד) ויראו את אלהי ישראל ותחת רגליו וגו' וכתוב (יחזקאל א') כמראה אבן ספיר דמות כסא".³⁶

מדברי חז"ל אפשר להביא ראיה נוספת לכך שעין התכלת הוא כחול, שהרי הוא זהה לעינו של ה'קלא אילן', שהוא צבע כחול המופק מהצומח – אינדיגו. ישנם אריגים עתיקים הצבועים באינדיגו משנת ב' ת"ס (תקופת יציאת מצרים בערך – 1300 לפסה"ע) ומראיהם הכחול עמד בעינו וטרם דהה עד ימינו ממש (ראה דיון על קלא אילן, להלן עמ' 433).³⁷

36 ופירש"י: "מה נשתנה תכלת – שהזיקתה תורה לציצית. שהתכלת דומה לים – שהחלזון מן הים הוא עולה אחת לשבעים שנה ומראית דמו דומה לים וים אנו רואין שדומה לרקיע ורקיע לספיר וספיר לכסא הכבוד דכתיב ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר והוא כעצם השמים אלמא שמים דומין לספיר וספיר הוא כסא הכבוד דכתיב כמראה אבן ספיר דמות כסא וכשהקב"ה מסתכל בכסא הכבוד שלו נזכר במצוה זו שהיא כנגד כל המצות".

37 אמנם בירושלמי משמע שהוא יותר נוטה לצבע העשבים שהוא דומה לירוק הידוע בימינו – גריין: תלמוד ירושלמי (ברכות פ"א ה"ב) וכן במדרש תהילים (צ'): "תני בשם ר"מ וראיתם אותה אין כתיב כאן אלא וראיתם אותו, מגיד שכל המקיים מצות ציצית כאלו מקבל פני שכינה. מגיד שהתכלת דומה לים והים דומה לעשבים ועשבים דומין לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד והכסא דומה לספיר", ועיין הגהות הגר"א בירושלמי שמחק כ"ז מהירושלמי. וראה הערה 41. אמנם דעת רש"י היא שתכלת נוטה לצבע ירוק, ראה ברכות ט: "תכלת – ירוק הוא, וקרוב לצבע כרתי שקורין פוריי"ש"; ברכות נו: "תכלת – ירוק הוא, ומי שפניו ירוקים חולה הוא"; גיטין ל"א: "סרבלא דכרתי – צבע תכלת דומה לכרתי". וכן בפירושו עה"ת פ' תרומה ושלח, וכן בראב"ע. ועיין רש"י ותוס' שאנן סוטה (י"ז): "דתכלת לא דמי לרקיע כל כך אלא דומה לדומה". (ויש לציין שבאמת אפשר להפיק גם צבע ירוק מחלזון הפורפורה, כמו שראינו כמה פעמים).

לכאורה משמע מדברי הרמב"ם, שעין התכלת הינו כחול בהיר (כמראה השמים).³⁸ ראשונים אחרים מדמים את התכלת לשחור³⁹ (אמנם לא שחור

38 רמב"ם הל' ציצית (ב', א'): "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע **פְּתוּךְ שֶׁבְּכֹחֹל**, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין בטהרו של רקיע" (ע"פ מהד' שבתי פרנקל), ויש שגורסו "לעין השמש". וכן בהל' כלי המקדש (ח', י"ג): "ותכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כעצם שמים שהוא **פתוך מן הכוחל**" (וע"ע בהל' יסודי התורה ג', ג' שהוא כמראה הרקיע). [תרגום של מילת 'פתוך' הוא כמו 'מעורב', כמו במשנה (נגעים א', ב') "הפתוך שבשלג כיון המזוג בשלג הפתוך שבסיד כדם המזוג בחלב", ופירש הרמב"ם: "פתוך, המראה המעורב מן הלובן והאודם". וכן ברמב"ם (הל' איסורי ביאה ה', ט'): "היה הדם שחור יתר מן הדין היבש טמאה, היה **פתוך** ממנו כגון שהיה מראהו כעין הזית השחור או כעין הזפת או כעין העורב ה"ז טהור"]. ועיין בפירושו ר' אברהם בן הרמב"ם עה"ת (פרשת תרומה) שכתב כי "תכלת הוא **ממוצע בין כחול העמוק ללובן**". וכן בספר המספיק לעובדי ה' לר' אברהם בן הרמב"ם (חלק ההלכה פרק לג): "היה מצמר כחול, זך, הדומה לצבע הענן הנדמה לעין שהוא צבע השמים". וכ"כ החזקוני (שמות כ"ד, י'): "מעשה לבנת הספיר יש ספיר שחור וזה ספיר **כעין לבן** והוא כעין תכלת בלוי" בלע"ז". אמנם ישנם מעט לשונות ברמב"ם, מהן משתמע בניגוד לנ"ל כי התכלת נוטה לשחור – הל' ציצית ב', א': "והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אף על פי שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשאר המשחירין הרי זה פסול לציצית"; שם ב', ח': "היתה כולה תכלת עושה לבן שלה משאר צבעונין חוץ מן **השחור מפני שהוא נראה כתכלת**". ועיין מעשי למלך הל' כלי המקדש ח', י"ג. ועיין הערות 39 ו-40, וצ"ע.

39 אבן עזרא – הפירוש הקצר (שמות כ"ה, ד'): "ותכלת – היא עין קרובה לשחרות, והיא מעט **דומה לשמים**, על כן פתיל תכלת לזכרון במעשה ציצית. ויתכן שנקרא כן בעבור שזאת העין תכלית כל העינים, כי אין אחריה, כי הלובן תחלה". וכ"כ הרוקח (פרשת תרומה): "תכלת הוא צמר צבוע **קרובה לשחרות** דומה לרקיע תכליתו ע"כ נקרא תכלת". ואם נאמר כן בדעת הרמב"ם (ראה בהערה הקודמת), אזי פירוש דבריו כי התכלת נראית כשמים ב"טהרו של רקיע" לא יהיה כפי שמבינים, ש"טהרו של רקיע" היינו בצהריים כשהרקיע בטהרות ואז הוא כחול בהיר, אלא סמוך לחשכה, כדאמרי אינשי איערב שמשא ואדכי יומא (ברכות ב:), שאז הוא קרוב לשחור. וע"ע מדרש אגדה (פרשת שלח ס' ל"ח; מחברו חי כנראה לקראת סוף האלף החמישי והשתמש בדברי חז"ל, בדברי רבי משה הדרשן, במדרש לקח טוב ועוד): "כשם **השתכלת שחור** כך הלילה חשיכה היא". ועיין שו"ת רדב"ז (חלק ה' סימן מ"ח): "יש גוון תכלת שהוא שחור הרבה ויש שאינו שחור כל כך". וכן מבואר במדרש שכחול כה נקרא שחור – במדבר רבה (פרשה ב' אות ז'): "יהודה נפך וצבע מפה שלו דמותו **כמין**

ממש⁴⁰) או למראה השמים לעת ערב.⁴¹ מכל המקורות הללו נראה, כי התכלת הינו כחול כהה ולא בהיר. מכל מקום הגוון המדוייק אינו מעכב – ראה להלן עמ' 495.

תנאי ג: שהצבע לא ידהה אחר כיבוסו

הרמב"ם מוסיף תנאי נוסף לכשרות התכלת, והוא שהצבע יהא עמיד ולא ידהה. זו לשון הרמב"ם (שם): "והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע...".

נראה לומר, שהמקור לדברי הרמב"ם לקוח מהגמרא במנחות (מב:), שם מובאת צורת בדיקה, המאפשרת לבדוק איזו היא תכלת אמיתית: "...איפרד חזותיה – פסולה, לא איפרד חזותיה – כשרה...". מכך שהגמרא השתמשה במדד

שמים ומצוייר עליו אריה, יששכר ספיר ומפה שלו צבוע שחור דומה לכחול ומצוייר עליו שמש וירח, הרי מבואר, כי קיים עין צבע כחול של נפך שהוא כמין שמים, וכן ישנו עין צבע כספיר, שהוא יותר שחור.

40 אבן עזרא (שמות כ"ה, ד'): "ותכלת – אמר יפת, שהוא כדמות שחרות, כי הוא תכלית כל הצבעים. והכל ישובו אליו, והוא לא ישוב במעשה אדם לעולם. ואנו נסמוך על רז"ל שאמרו שהוא ירוק". ר"ל שלא הסכים עם יפת שיהא שחור ממש, אבל מכל מקום בפירוש הארוך הנ"ל כתב שהוא דומה לשחרות. ועיין גדה (י"ט). שכחול הוא דהה דשחור ובכלל שחור הוא, וכן הובא בביאור הלכה לענין שחרות רצועות תפלין (סימן ל"ג ד"ה הרצועות שחורות): "אבל מדינא כל שחל עליו שם שחור סגי ליה, ולפ"ז אפילו אם היה מראיתו דומה למראה הכחול [שקורין בלא"ה] ג"כ כשר, וראיה לזה מנדה (י"ט). במראות הדמים דאם היה שחור כחרת טמא כיהה מכן אפילו היה שחור ככחול טהור, וכדפירש"י שם, אלמא דמראית כחול הוא בכלל שחור, וכן בחולין (מ"ז) לענין ריאה דאם שחרותה דומה לכחול, וכדאיתא ברמב"ם (שחיטה ד', י"ט) שחורה ככחול, אלמא דאף מראה כחול הוא בכלל שחור".

41 רש"י בשם ר"מ הדרשן (במדבר י"ד, מ"א): "וכן צבע התכלת דומה לצבע רקיע המשחיר לעת ערב". וכ"כ רבינו שלמה בן היתום (מו"ק יט.): "ותכלת דומה לעין הרקיע בלילה שהוא צח". וראה הערה 37.

זה של עמידות כדי לבחון אם תכלת הינה כשרה או לאו, למד הרמב"ם, לכאורה, כי זהו דין בעצם, הגורם לכשרות או לפסול בתכלת⁴².

סיכום

החלזון של תכלת צריך להיות: (1) שבלול ימי. (2) מפיק צבע כחול. (3) בעל צביעה הנשארת בחוזקה בלי לדהות.

לא מצאנו בחז"ל או בראשונים תנאים נוספים הנצרכים כדי להכשיר תכלת (תיאורים נוספים של החלזון לא נאמרו כתנאים לכשרות התכלת, כפי שיבואר בהמשך), ומכיוון שכך, הרי שאין כל סיבה לומר שישנו תנאי נוסף, שאינו מוזכר בחז"ל.

המורם מן הנ"ל הוא כי כל⁽¹⁾ שבלול ימי⁽²⁾ המפיק צבע כחול⁽³⁾ שהוא חזק מבלי לדהות – לכאורה יהא כשר לתכלת, ללא קשר לשאלה האם הוא החלזון שבו השתמשו חז"ל.

המורקס טרונקולוס (ארגמון קהה קוצים) וסגול הצורי

המורקס טרונקולוס – ארגמון קהה קוצים (Murex / Hexaplex Trunculus), הינו שבלול ימי ולו בלוטה בגוף, המפיקה נוזל, שבו השתמשו בימי קדם להכנת צבע עמיד כעין אינדיגו (כחול). הרכיב העיקרי של אותו צבע קרוי דיברומראינדיגוטין (dibromo-indigotin), ממנו מופק צבע סגול-כחלחל.

42 אמנם עיין בדברי רבינו גרשום (מנחות מא:): "רב יהודה מסר גלימא עם תכלת לקצרא ומפייסו שיזהר שלא יקלקל מראה התכלת. עביד ליה סיסא, היה כורך התכלת בחוטין אחרים כדי שלא ישנה מראהו". ודלא כפירש"י שם. אולם אפשר לומר דגם הרמב"ם מודה שאפשר לשנות מראה התכלת ע"י צפון, כמו שכתבו תוספות (זבחים צה): "אבל מעיל דכהן גדול אינו יכול לכבסו ע"י צפון משום דאמרינן במסכת נדה (סב.) דאפילו צבעא נמי מעבר". וכן מוכח מהגמ' (מנחות מג.): "איפרד חזותיה – בדקינן לה בדרב אדא" – שאפשר להוריד תכלת ע"י הבדיקה, רק פחות מקלא אילן. ואם כן כוונת הרמב"ם הוא רק שעומד ביופיו לאורך זמן בכיבוס ושימוש רגיל.

במצבו הראשוני הוא צובע בסגול, ואילו כאשר הוא נחשף לאור השמש בתהליך הצביעה אפילו לזמן מועט, עין צבעו נהפך לכחול. עין הצבע המופק מן המורקס היה ידוע בשם 'סגול הצורי' ('טיריין פורפל' בשפות המערב) על שם העיר צור (כיום בלבנון), שהייתה מרכז הייצור של אותו צבע סגול. לצבע המורקס "היו יופי ועמידות מרשימים ביחס לשאר הצבעים הידועים שבהם השתמשו לצביעה"⁴³. המעלות הללו, כמו גם יוקרו הרב של הצבע, גרמו לכך שצבע המורקס נעשה עם הזמן מזוהה בלעדית עם אנשי המלכות והממשלה. ניתן לומר על המורקס, כי היה זה הצבע המפורסם ביותר בימי קדם⁴⁴.

*

העולה מדברינו עד כאן הוא כי לכאורה המורקס כשר להפקת תכלת, וזאת מכיוון שהוא ממלא את כל התנאים שנמסרו לנו שמעכבים בדין זה, כנ"ל:

1. הוא שבלול ימי.
2. הוא מפיק צבע כחול.
3. צבעו נודע כצבע אשר אינו דוהה במשך הזמן.

כל זאת, מלבד הראיות אשר מזוהות את המורקס כחלזון המסוים בו השתמשו חז"ל בפועל לצורך מצות תכלת, וכפי שיתבאר בחלק הבא.

Bender, 1947, P. 4. 43

Cooksey, 1994. 44

ועיין בראשית רבה (וישלח פרשה ע"ט) "במאה קשיטה... א"ר סימון קו"ף קמיליא, סמ"ך סלעים, טי"ת טריון" וכ"ה בילקוט שמעוני (וישלח רמז קל"ג). ובמוסף הערוך (ע' טריון, והובא בפי' מהרז"ו) פי' דהיינו תכלת הנקרא כן על שם עיר מוצאו צור (Tyre). אמנם רש"י ומפרשים נוספים פרשו שהוא מין מטבע. ועי' בראשית רבה (מקץ פרשה צ"א) "קחו מזמרת הארץ וכו' רבי יהושע דסכנין בשם רבי לוי דברים שהן מזמרין בעולם חלזון חמר קטף ומור איגורי". גם משם מתבאר, כי צבע החלזון היה דבר חשוב וידוע עוד מימי האבות.

חלק ב' - שבלול המורקס - החלזון שבו השתמשו בזמן חז"ל

כפי שכבר נתבאר בחלק הראשון, כדי לייצר תכלת כשרה, לכאורה אין צורך שהצבע יופק מאותו חלזון שבו השתמשו חז"ל, אלא די שיעמוד בשלושת התנאים אשר הוגדרו כמעכבים להכשיר. ועם כל זאת נראה, כי **לאמתו של דבר**, חלזון המורקס הוא החלזון שבו השתמשו למצות תכלת מאז ומעולם כל זמן שזכו לקיים את המצוה בפועל.

א. התכלת שהשתמשו בה למצוה היא הצבע שבו השתמשו לצביעה רגילה התכלת מוזכרת בפסוקים רבים בתנ"ך, ולעולם היא מוזכרת באחד מתוך שני הקשרים: א. לבגדי מלכות⁴⁵. ב. למצוות – כגון ציצית, יריעות המשכן ובגדי כהן גדול. באף לא אחד מהמקומות הללו אנו מוצאים חילוק בין התכלת העומד לבגדי מלכות של הגויים לבין התכלת שהשתמשו בו כלל ישראל למצוות השונות. המילה תכלת הנמצאת בשני ההקשרים הללו מוזכרת באותו אופן ללא כל רמז לחילוק אפשרי העשוי להיות ביניהם. משל למה הדבר דומה, לחומר היקר הידוע בשם "זהב", שבו נעשה שימוש במשכן, שלכאורה אין שום צד לחלק ולומר כי קיימים שני מיני זהב – אחד בו השתמשו לצרכי המשכן, ואחר בו השתמש המון העם לצרכי חולין⁴⁶.

הרמב"ן מסביר, כי מטרתם של בגדי כהונה הינה לפאר את הכהן הגדול בבגדי מלכות, שהרי התכלת שבה השתמשו לבגדי כהונה היא התכלת שבו השתמשו בעבור בגדי מלוכה בזמן התורה (וגם בזמנו של הרמב"ן). הצבע בו צבעו את התכלת לא היה מיוחד למקיימי מצוה בלבד. אדרבה, הוא היה בשימוש לכל מיני בגדי מלכות אשר היו באותו הזמן, ועליכן ציוותה התורה שהכהן הגדול

45 יחזקאל כ"ג, ו': "לְבָשֵׁי תְּכֵלֶת פְּחוֹת וּסְגָנִים". ירמיהו י', ט': "תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן לְבוּשָׁם". אסתר א', ו': "חֹר פָּרָפֶס וְתְּכֵלֶת". אסתר ח', ט"ו: "בְּלִבוֹשׁ מְלָכוֹת תְּכֵלֶת וְחֹר".

46 ואף כי מצינו ביומא מד: ששבעה מיני זהב הן, ואף במשנה שם שנינו כי יש זהב ירוק וזהב אדום, לא מצאנו בשום מקום שיהא חילוק בין זהב הכשר למקדש לזהב אחר.

ילבש בגדים הצבועים בו, שמתוך שהם ניכרים לכול כבגדי מלכות, יהיו הם לו לכבוד ולתפארת.

וזו לשון הרמב"ן: "לכבוד ולתפארת – שיהיה נכבד ומפואר במלבושים נכבדים ומפוארים, כמו שאמר הכתוב כחתן יכהן פאר (ישעיהו ס"א, י'), כי אלה הבגדים לבושי מלכות הן, כדמותן ילבשו המלכים בזמן התורה... והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים, וכתיב (אסתר ח', ט"ו) ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת"⁴⁷.

ראיה נוספת לכך שהתכלת שבה השתמש ההמון לבגדים מפוארים, היא היא התכלת המשמשת למצוה, ניתן להביא מהגמרא במסכת עירובין (צ"ו):

הגמרא שם קובעת, כי המוצא תכלת בשוק יכול לקחתו מתוך הנחה שנצבע בתכלת הכשרה לציצית, אולם עדיין מוטל עליו לחשוש שמא לא נצבעה לשם מצוה: "אמר רבי אלעזר: המוצא תכלת בשוק, לשונות – פסולות"⁴⁸, חוטיין – כשריין. מאי שנא לשונות – דאמר: אדעתא דגלימא צבעינהו"⁴⁹, חוטיין נמי, נימא: אדעתא דגלימא טוינהו! – בשזוריים"⁵⁰. שזוריים נמי, נימא: אדעתא דשיפתא דגלימא עייפינהו! – במופסקין, דכולי האי ודאי לא טרחי אינשי"⁵¹.

חששה של הגמרא שמא התכלת לא נצבעה לשמה מלמד על כך שהתכלת של ציצית הייתה בשימוש גם לשם מטרת אחרות, כגון שאר בגדים, והיא לא שימשה דווקא למצות ציצית. יתרה מכך – נראה מדברי הגמרא, כי רוב אריגי התכלת אשר יוצרו נועדו לשם בגדי חול ולא למצות תכלת, שכן אילו היה המצב הפוך, שהרוב היה למצות תכלת, היינו יכולים להניח שהתכלת אכן נצבעה לשם מצוה"⁵².

47 רמב"ן עה"פ (שמות כ"ח, ב): "וְעִשִּׂיתָ בְּגָדֵי קָדֶשׁ לְאַהֲרֹן אֶחֱיֶד לְכָבוֹד וּלְתִפְאָרֶת".

48 פירש"י: "שמא לא צבע לשם ציצית, ואנן עשייה לשמן בעינין".

49 פירש"י: "דגלימא טוואתיה – לארוג מהן טלית ולא לעשות מהן ציצית".

50 פירש"י: "שאיין דרך לארגם. ובריטב"א: "ושמע"י מהכא דחוי ציצית צריכין להיות שזוריין".

51 פירש"י: "במופסקין דכולי האי לא טרח – לחזור ולקשרם ולהסך אותן".

52 כלומר, היינו מכשירים את החוטיין שאינן מופסקין מטעם כל דפריש מרובא פריש, כיון שרובן נעשו לשמה.

מכל האמור נראה, כי צבע התכלת שבו השתמשו לצביעה של חולין היה בדיוק אותו הצבע שבו השתמשו למצוה, ואף משמע, כי רוב התכלת הנמצא בשוק נועד לצרכי צביעה של חולין⁵³.

ב. בזמן חז"ל לא היה צבע כחול מלבד תכלת ואינדיגו צמחי (קלא אילן)
מהגמרא במנחות (מג.) אפשר לעמוד על נקודה חשובה נוספת. בתוך דיון בעניין תכלת שנבדקה באופנים המבוארים שם, כאשר תוצאות הבדיקה הראו שאינה לא תכלת ולא קלא אילן, תמה רב אחאי בטענה כי הדבר לא יתכן: "אמר להו רב אחאי: הא לא תכילתא ולא קלא אילן היא?⁵⁴".
רב אחאי הניח שבגד בצבע כזה, מקורו אחד משניים – או מתכלת אמתי או מקלא אילן (אינדיגו צמחי – ראה עמ' 433). מכאן מוכח, כי היו רק שני צבעים אפשריים בנמצא, או תכלת או קלא אילן, וצבע כחול שניתן להוכיח כי אינו קלא אילן בהכרח יהיה תכלת כשרה.

*

המורם מכל הנ"ל:

אם נצליח לברר מהו הצבע שבו השתמשו בזמן חז"ל לצביעת בגדים בגוון תכלת (אף בקרב העמים), אזי יהיה מוכח, כי הוא הוא הצבע שבו השתמשו בעבור תכלת של ציצית, ובתנאי שאינו 'קלא אילן' (ראה עמ' 433 לתרגום 'קלא אילן').

53 ואין שם חשש משום קלא אילן, שהרי מדובר במקרה שבדקן, כמש"כ במאירי: "אף על פי שבדקם ויצאו מתורת ספק קלא אילן". ולענין הגמ' מנחות (מ"ג.), שאין תכלת נקחת אלא מן המומחה, עיי' תוס' כאן: "וי"ל דכשמצאן שזורין ומופסקין שאנו יודעים שלצורך ציצית נפסקו יש לתלות דמן המומחה נפלו דכשאינו מומחה אינו רגיל להתעסק בדבר שיודע שלא יקנו ממנו".

54 וראה שם כיצד יישב את התמיהה.

לאור הנ"ל, ולאור הראיות המוכיחות שבזמן חז"ל היה שימוש נרחב בצבע המורקס לצורך עשיית בגדי תכלת בעבור המלכות⁵⁵, הרי בכך ראייה מספקת שהוא הצבע שבו השתמשו גם למצות תכלת של ציצית.

*

ובר מן דין, קיימת ראייה נוספת, שבאבחנה מסוימת הינה חזקה אף יותר ממה שהבאנו עד כה: בתחום מחקר, שבו כבר נעשה בירור מקיף ויסודי והועלו ממצאים בעלי חשיבות רבה, לא נתגלה במהלך כל הדורות אלא **אך ורק** יצור ימי אחד אשר שימש בימי קדם לצביעה בכחול, הלא הוא שבלול המורקס⁵⁶. יתר על כן, אין כל תיעוד על שום בריה ימית אחרת אשר שימשה ליצירת צבע **כלשהו** במשך ההיסטוריה כולה!

ג. השוואה בין המורקס לחלזון שהיה בזמן חז"ל

בשלב זה נעמוד על מספר מאפיינים של שבלול המורקס, הנהיים במדויק לתיאורי חז"ל, כמו גם לדברי הראשונים והאחרונים ביחס לחלזון אשר היה בשימוש בפועל בעבור מצות תכלת.

1. תהליך הצביעה זהה למתואר בפי חז"ל.
2. מראה פני שטח המורקס הינו כמראה הים.
3. גזירות הרומיים, אשר הגבילו את ייצור הצבע המופק מהמורקס, מקבילות לגזרות המגבילות את ייצור התכלת שהוזכרו בגמרא.
4. קץ השימוש במורקס חופף לקץ זמנה של תעשיית התכלת.
5. צביעת המורקס בזמן חז"ל היתה נפוצה בדיוק באותם מקומות שבהם מתוארת צביעת התכלת.

55 כמבואר לקמן בהמשך.

56 ראה: Sequin-Frey, 1981 and Bender 1947, P. 5.

6. חז"ל, ולהבדיל – חכמי האומות, כינו את התכלת בשמו היווני של המורקס – Πορφύρα 'פורפירא'. גם האחרונים מזהים את חלזון התכלת כשבלול הפורפירא.
 7. תרגומי התורה ליוונית מתרגמים את המילה 'תכלת' באותה מילה שבה השתמשו בעבור הצבע של ה'מורקס'.
 8. עינו של צבע המורקס זהה לעין צבעו של ה'קלא אילן'.
 9. צבעו של המורקס חזק במיוחד ואינו דוהה. החילוק היחיד הקיים בין קלא אילן למורקס הינו שהקלא אילן דוהה, בדיוק כפי שאמרו חז"ל לגבי ההבדל בין תכלת לקלא אילן.
 10. הצבע הטוב ביותר מופק מהמורקס דווקא כאשר השבלול עדיין חי, וכדברי חז"ל לגבי חלזון התכלת.
 11. בלוטת הצבע חלוקה מדם החלזון, כפי שמביאים תוס' לגבי חלזון התכלת.
 12. דמו של החלזון הינו בעל מראה שחור, כתיאור הרמב"ם.
 13. צבע המורקס היו דמיו יקרים ביותר, כדברי הגמ' לגבי התכלת.
- עתה נעמוד על פירוט הדברים.

1. דרך הצביעה

תהליך הפקת צבע התכלת משבלול המורקס זהה לתהליך המבואר בגמרא מנחות (מ"ב:): "אמר ליה אביי לרב שמואל בר רב יהודה: הא תכילתא היכי צבעיתו לה? אמר ליה: מייתנין דם חלזון וסמנין⁵⁷ ורמינן להו ביורה ומרתחינן ליה..."

גם כיום, כאמור, התהליך נעשה באותו אופן (ראה תמונות בסוף הספר, עמ' 523).

1. מערבבים את הדם שהוציאו מהמורקס במים עד שהם מתלכדים לכדי תמיסה. דבר זה נעשה בעזרת נתון הידרוקסיד (הנקרא סודה קאוסטית או נתר מאפל) וגם בעזרת אותו חומר בתמיסה המבצע "חיזור", אשר מכונה sodium dithionite.

57 סמנין או סממנין הינם מיני חומרים לצביעה, כמבואר בב"ק (ק"א): "איבעיא להו: יש שבח סמנין על הצמר..."

שני הרכיבים הללו משנים את רמת החומציות (ערך ה־pH) של התערובת, ועלידי כך מתאפשרת קליטת הצבע היטב לתוך הצמר. הרכיבים הללו הינם החומרים הרגילים שבהם משתמשים בעבור צבעים המיוצרים עלידי צביעה ביורה⁵⁸, ולהם תכונות הזהות לאלו של אותם חומרים בהם השתמשו בעבר (אפר של עץ וכו').⁵⁹ [והנה כל זה כדברי הרמב"ם ורש"י, שכתבו שצביעת הצמר נעשית כדרך שהצבעים עושים⁶⁰].

2. מרתיחים את החומרים המעורבים ומכניסים את הצמר לתוכם למשך כשעה. אחר שמפרידים אותו מהחומר, מקבל הצמר צבע כחול מעולה.

2. מראה פני שטחו של המורקס טרונקולוס הינו טורקזי הדומה לים – כתיאור חז"ל לשון הברייתא (מנחות מ"ד): "ת"ר חלזון זה גופו דומה לים... ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים".

לפי רש"י, דברי הברייתא "גופו דומה לים" מתייחסים למראה גופו. פני שטחו של החלזון אכן מעניקים לו מראה כשל הים התיכון, שם הוא מצוי. לעתים הוא מכוסה חלקית עלידי אצותיים אשר ניתן להסירן בקלות יחסית באמצעות מברשת שיניים, בעוד פני השטח הטורקזי עומד בעינו ואינו ניתן להסרה באמצעות מברשת. (ניסינו להסיר את השכבה הירקרקת של החלזון, אולם ללא

58 ראה: Milner 1992.

59 ה־pH הרצוי הוא 7-8. אפשר להגיע אליו באמצעות כל מיני חומרים טבעיים, כגון אפר עץ וכדומה, וככל הנראה אלו הם הסממנין המוזכרים בגמרא. ראה Boesken Kanold, 2005. וראה מאמר רחב בנושא "צביעת תכלת על פי הרמב"ם ושימוש בסממני צביעה טבעיים" מאת פרופ' זהר עמר וד"ר דוד אילוז (המעין, תמוז תשע"ג, עגד, גליון 206).

60 רמב"ם הל' ציצית (ב', ב'): "כיצד צובעין תכלת של ציצית? לוקחין הצמר ושוורין אותו בסיד ואחר כך מכבסין אותו עד שיהיה נקי ומרתיחים אותו באהלא וכיוצא בו, **כדרך שהצבעין עושיין כדי שיקלוט את העין**, ואחר כך מביאין דם חלזון... ונותנין את הדם ליורה ונותנין עמו סממנין כמו הקמוניא וכיוצא בהן **כדרך שהצבעין עושיין** ומרתיחין אותו ונותנין בו הצמר עד שיעשה כעין רקיע וזו היא התכלת של ציצית", ובכסף משנה: "כיצד צובעין תכלת וכו' **נראה שזה כתב רבינו מדעתו שזה דרך הצבעין**"; רש"י (מנחות שם, ע"פ צ"ק): "וסממנים – לשרות בהן **כדרך הצובעין** לשרות בצריף שקורין בייצ"א".

הצלחה. במידה רבה ניתן לומר כי היא מהווה חלק מהחילזון עצמו ואינה רק לבוש חיצוני המולבש עליו.) תואר פני שטחה של הקונכייה תואם לחלוטין את תיאור חז"ל⁶¹ (ראה במדור התמונות שבסוף הספר, עמ' 518).

יתר על כן, אחר בדיקה נמצא כי חלזון המורקס הינו ייחודי בפרט הזה. לחלזונות אחרים אשר נמצאו בסביבת גידולו של המורקס לא היה כל דמיון לאותו מראה. חלזון התכלת לבדו הוא אשר נמצא ממש ראוי להגדרה של "דומה לים".

בנוסף לכך, חלזון התכלת הינו החלזון היחיד בסביבת גידולו, אשר לו דמיון מובהק לסלעים המקיפים אותו בקרקעית הים. קשה מאד להבחין בין חלזון המורקס לסלעים. חלזונות אחרים באותו אזור – פני שטחם הינו חלק, ובתור שכאלו הם נראים נקיים ובעלי מראה לבן/חום. אותם חלזונות אחרים, בניגוד למורקס, נראים בבירור בקרקעית הים.

(אחד הטיעונים המועלים כנגד זיהוי המורקס עם חלזון התכלת הינו שאין המורקס בעל מראה טורקיז, כי אם חום או לבן. הסיבה הפשוטה לכך הינה שאחר שהוא מוצא אל מחוץ למים למשך זמן מה, מתים אותם אורגניזמים אשר מעניקים לקונכייה את אותו הצבע, והיא נהפכת ללבנה או חומה. חז"ל, כמובן, תיארו את החילזון במצבו הטבעי ולא אחר שיושב לחלוטין).

61 ועיין מש"כ בספר "חזון נחום" (ברכות א', ב') ע"פ הר"ש סירליו ז"ל, שגוף החלזון הינו בעל מראה ירוק (green), עיי"ש. וראה בירושלמי (ברכות פ"א ה"ב) וכן במדרש תהילים (צ'), שמתאר את התכלת, הים והרקיע כירוקים: "תני בשם ר"מ וראיתם אותה אין כתיב כאן אלא וראיתם אותו, מגיד שכל המקיים מצות ציצית כאלו מקבל פני שכינה, מגיד שהתכלת דומה לים והים דומה לעשבים ועשבים דומין לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד והכסא דומה לספיר". וכן מצינו לפעמים ש"ים" הוא קרקעית הים כפי שפירש הרד"ק (ישעיהו י"א, ט'): "כמים לים מכסים – מקום המים יקרא ים. המים ממלאים אותו המקום עד שמכסים אותו שלא יראה קרקע הים". וכן ברמב"ן (בראשית א', י'): "וקרא למקוה המים ימים", כאילו הוא ים מים, לפי שקרקע המקוה נקרא ים, כדכתיב (ישעיה י"א, ט') 'כמים לים מכסים' [וכן בחבוקק (ב', י"ד): 'פי תפלא הארץ לדעת את קבוד ה' פמים קספו על גס'], וכן ואת הים הוריד מעל הבקר (מ"ב ט"ז, י"ז), כי מפני שהוא מקוה מים גדול יקרא כן". וכן ברבנו בחיי (שם). וע"ע בשערי אורה שער א.

4-3. צבע מהמורקס התמעט וכלה בתקופות שבהן הלכה התכלת ונגנזה

איתא בגמרא (מנחות מ"ג.): "מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי".

מלשון הגמרא הזו נראה, שכבר בימי רב אחאי נחשב מקרה של הבאת תכלת למאורע הראוי לציון, שכן התכלת כבר לא הייתה נפוצה כבעבר. מאידך גיסא, מבואר כאן שאכן הייתה לכל הפחות כמות מועטת של תכלת בנמצא בזמנו של רב אחאי. אותו רב אחאי שייך לתקופת 'רבנן סבוראי' (התקופה שבין האמוראים לגאונים – בערך בשנת ד"א ר"ס, 500 לספה"ע⁶²).

המקורות הראשונים שבהם מוזכר שהתכלת אינה מצויה עוד בינינו מצויים בכתבי הגאונים⁶³ והראשונים⁶⁴. נראה, אם כן, שהשימוש בתכלת פסק מישראל בזמן שבין תקופת רבנן סבוראי לתקופת הגאונים⁶⁵.

62 איגרת רב שרירא גאון (רבנן סבוראי ע"ט): "ובתר הכי אף על גב דודאי הוראה לא הות, הוור סבוראי דמפרשי פירושי דמקרי וקרי אנהו רבנן סבוראי. וכל מאי דהוה תלי וקאי פרשוה, כגון רב רחומי ורבה ורב יוסף ורב אחאי מבי חתים". ועיין בדברי התוספות (זבחים ק"ב): "אומר רבינו שמואל דהוא רב אחאי (שעשה השאלות) שהיה מרבנן סבוראי", וכן בספר הכריתות לר"ש מקינון (הקדמה ימות עולם). וכתבתי כאן כפי מסקנת שם הגדולים להחיד"א (ערך רב אחא – קמ"ה), ושם בשם האר"י (בשער הגלגולים); תולדות תנאים ואמוראים (ערך רב אחאי). וכן בדורות הראשונים (רבנן סבוראי פכ"ג), שיש למחוק ב' תיבות בתוספות הנ"ל "שעשה השאלות", דמוכח מדברי התוספות עצמם שט"ס הוא, שכן בעל השאלות חי בתקופת הגאונים ולא היה מרבנן סבוראי.

63 בהשגות הראב"ד על הרמב"ם (ציצית א', ד'): "והגאון רב נטרונאי ז"ל סידר אותו יפה סידור נאה מאד על דרך שאמרה ההלכה... ונהגו לעשות חוליא אחת... בתכלת ולבן. עכ"ל". ויש שדייקו מלשון רב נטרונאי "ונהגו", שעדיין היה תכלת בזמנו או קרוב אליו. ורב נטרונאי בר הילאי גאון מלך בשנת 853-861 לספה"ע. אמנם, באמת נראה שלא היה לו תכלת (וכוונת "ונהגו" הוא על המנהג מזמן שהיה תכלת), שכן רב שר שלום גאון (843-853 לספה"ע) כבר כתב (תשובות הגאונים – שערי תשובה, סימן קנ"ט): "... כשהיה תכלת ביד ישראל כשהיו מטילין ציצית לבגד כך היו עושין", וכן בשאלות דרב אחאי גאון (680-756 לספה"ע) לא הביא דיני תכלת (בשאלתא קכ"ז), וכתב על זה בהעמק שאלה (אות ו') שלא היה תכלת במקומו בזמנו.

64 הלכות קטנות לרי"ף (הלכות ציצית דף י"ג): "והאינדא דלית לן תכלת", שו"ת הרמב"ם (סימן קל"ח): "אבל עכשיו הואיל ואין לנו אלא לבן לבד", רבנו בחיי (במדבר פרק ט"ו): "ועכשיו שאין לנו תכלת עושין לבן בלא תכלת", תוספות (מנחות ל"ח): "זאהא סומכין שאין לנו תכלת [ומטילין לבן]", מלחמות ה' (שבת י"ב): "שאם כדבריו, אנו שאין לנו

מהגמרא בסנהדרין (י"ב). ניתן ללמוד, שכבר בימיו של רבא (חי עד ד'ק"א – 351 לספה"ע)⁶⁶, המסחר בתכלת הוגבל בידי השלטון, לפחות ברמה מסוימת.⁶⁷ על העוסקים בכך הוטלו עונשי מאסר ואף גרוע מכך. הגמרא מצטטת מה שנראה כמסר מוצפן⁶⁸ אשר נמסר לרבא בהקשר למעצרים ולשחרורם של שני אנשים שנתפסו כשהם מביאים תכלת: "שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת [=טבריה], ותפשו נשרן [=חיל], ובידם דברים הנעשה בלוז, ומאי ניהו – תכלת, בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום"⁶⁹.

גזירות הרומיים על ייצור צבע מחלזון המורקס תועדו בידי היסטוריונים: יוליוס קיסר (ג'תשי"א-ג'תשט"ז – 44-49 לפנסה"ע) ואחריו נירון קיסר (שמלך קודם חורבן בית שני – ג'תתי"ד-ג'תשכ"ח – 54-68 לספה"ע) העבירו בחוק גזירות, האוסרות על כל הנתינים למעט אנשי המלוכה ללבוש את ה'טיריאן פורפור' שנצבע במורקס.⁷⁰ כמאתיים שנה לאחר מכן, שוב נאסר ייצור הצבע, הפעם בידי

תכלת אין אנו צריכין להטיל לבן", הלכות קטנות לרא"ש (הלכות ציצית סימן ט"ו): "אבל האידנא שאין לנו תכלת אין לרדקק במנין החוליות".

65 וכן מבואר ברמב"ן (מלחמות ה' שבת י"ב): "והרי אבות קדמונים מימות הגאונים נהגו לצאת בטלית שיש בה לבן בלא תכלת".

66 איגרת רב שרירא גאון (כתיבת התלמוד): "ובתר הכי אביי ורבא. ונפיש שמדא בא"י, ושם: "ושני מלכותא דרבא הוו ארבע סרי שנים ושכיב בשנת תרס"ג (לשטרות – 351 לספה"ע) " וכ"כ בספר הכריתות לר"ש מקינון. ובספר הקבלה להראב"ד כתב שמת בשנת ד' קי"ג (353 לספה"ע).

67 ועיין הגהות היעב"ץ על הש"ס (סוטה מ"ח: מהד' וגשל): "אע"ג דבימי אמוראים ראשונים עדיין היה נמצא תכלת, כדאיתא בהתכלת (מנחות מב:): מ"מ לא היה מצוי הרבה כדמוכח נמי התם".

68 מהרש"א, חידושי אגדות (שם): "שכתבו ושלחו כל זה ברמז", ועיין בן יהוידע (שם): "ויתכן שהיה באותו זמן גזירה ממלכי רומא שלא יצבעו תכלת לציצית", עי"ש.

69 פירש"י: "זוג – שני תלמידי חכמים. בא מרקת – טבריא. ותפשו נשר – חיל פרסיים (וי"א רומיים, עי' מהר"ץ חיות וכן יהוידע). דברים הנעשים בלוז – תכלת, בלוז עושים אותה, כדאמרין בסוטה (מו:), היא לוז שצובעין בה תכלת".

70 Suetonius, The Twelve Caesars, Julius XLIII, Nero XXXII (Written in 127 CE).

הקיסר הרומי דייקלוטיניוס (ד'מ"ד-ד'ס"ה – 284-305 לספה"ע⁷¹, אותו שליט רע ומדכא נזכר בירושלמי ובמדרש⁷²). מאוחר יותר, תחת ממשלת קונסטינטינוס גאלוס (ד'קי"א-ד'קי"ד – 351-354 לספה"ע), נגזר על-פי חוק עונש של עינויים על כל מי שיצבע את ה'סגול הצורי' (דהיינו צבעי המורקס) בניגוד לחוק, וכפי שמסופר בכתבי ההיסטוריה:

"... שני האנשים עונו, כמו גם אדם בשם אפולינריס, פקיד בדימוס, וכן אביו, אשר שימש כמושל אזורי, על רקע האשמה בקשירת קשר נגד השלטון, וזאת משום שנתגלה כי חלוק סגול בלתי חוקי נארג בצור"⁷³.

תוך פחות ממאה שנה מפטירת רבא, הלכו הגזירות והתגברו, עד שאחר מספר גלגולים הגיעו לידי גזירה מלאה על כל תעשיית התכלת. בשנת ד'קפ"ד (424 לספה"ע) גזר המושל הרומי תיאודוסיוס השני איסור על צביעה במורקס לכל מי שאינו שייך לאצולה המלכותית. עבירה זו הייתה נחשבת "שוות ערך לבגידה בדרגה החמורה ביותר". להלן ציטוט מספר החוקים של תיאודוסיוס (כותרת 21,3)⁷⁴:

"דברי הקיסר תיאודוסיוס למקסימוס, כבוד מעלת הממונה על רשויות האימפריה הקדושה: על כל התושבים, ללא הבדל מין, דרגה, יכולת, משלה יד או משפחה, להימנע מאחזקה של אותו חומר המיועד בלעדית לקיסר ולביתו. כמרכז, אל לו לאדם כלשהו לארוג בביתו או ליצור בכל דרך חלוקי משי או טוניקות אשר נצבעו בצבע הפורפורה, ואל לו לאורגו בתערובת עם שום צבע אחר. על האנשים להביא מבתיהם ולמסור את כל אותן טוניקות וכל אותם חלוקים אשר אריגם נצבע בכל חלק שיהיה בידי דם חלזון הפורפורה. אין לארוג במסכת שום סיב אשר נצבע בפורפורה, וסיבים אשר נצבעו כן לא יסובבו ולא

71 Corcoran 2006, p. 43; Potter 2004, p. 290.

72 נזכר בבראשית רבה (תולדות פרשה ס"ג): "דקליינינוס מלכא", עיי"ש בכל המעשה ורשעתו. וגזירותיו נזכרו גם בירושלמי (עבודה זרה פ"ה ה"ד; שביעית פ"ט ה"ב): "דיקליטיאנס אעיק לבני פנייס".

73 Potter 2004, p. 482.

74 Pharr 1952.

יחזקונו בנול האריגה המדהדה. בגדים הצבועים לגמרי בפורפורא יוסגרו לידי האוצר ויינתנו מיד. אל לו לאדם להתלונן על שהפסיד את ערך הבגד, שכן הדבר יעיד על הזלזול ועל קלות הדעת שבהם הוא מתייחס כלפי החוק אותו רמס ברגליו; כמרכן, אין כל סיבה שידאג לרווח כספי, שכן הדבר כרוך בסיכון חייו ללא צורך. אל לו לשום אדם לנסות ולהתחמק ובכך להסתכן בנשיאה בתוצאות מערכת הענישה של החוקה החדשה; אם יעשה כן, תישקף לו סכנה כשל אדם המעורב בפשע שאינו נופל בחומרתו מבגידה בדרגה חמורה.

ניתן בקונסטנטינופול 17 יום לפני קלנדיה של פברואר בשנת מלכותו של כבוד המנצח האצילי – 16 בינואר, 424.

גזירה מאוחרת יותר (ד'ר"ל – 470 לספה"ע) אסרה על אחזקת צבע המורקס, והטילה על העברייני עונש מוות⁷⁵. גזירה דומה, המזכירה את התכלת במפורש, מצויה בקובץ החוקים של יוסטינינוס⁷⁶:

”מהקיסרים ולנטיניאן, תאודוסיוס וארקדיוס אל פאוסטוס, הממונה על אוצר האימפריה. לשום אדם פרטי לא תינתן רשות לצבוע או למכור מוצרי פורפורא, משי או צמר שנקרא בלאטה⁷⁷, אוקסיבלאטה והייקינטינה, ומי שימכור מהמורקס הנזכר – עליו לדעת כי הוא מסתכן באיבוד רכושו כמו גם חייו.”

75 כותרת 23, הדנה במסמכים שונים וחוקי ענישה מעשיים, 6: ”מהקיסר ליאו להילריאן, אדון המשרדים ובן האצולה. כל תעודה מכל סוג אשר תיוחס אלינו, אל לה להיות עשויה משום צבע למעט סגול, העשוי מאפרם של שני סוגים של חלזונות, הנקראים מורקס וקונקילוס... יהיה זה בלתיחוקי, אפוא, ללא מתן כל אפשרות של אישור, שיימצא ברשותו או שאף יחפש אחר צבע מהסוג הזה, ואל לו אפילו לצפות שישג אותו ממקור כלשהו, ומי שיהין בעזות מצחו לעבור על החוק הזה יידון למוות, זאת לאחר חחרמת כל רכושו” (ניתן בשישי לקלנדיה של אפריל, במהלך ועידת הדיונים של ג'ורניוס וסוורוס, שנת 470).

76 קובץ חוקים אזרחיים, אשר יצא לאור בין השנים 529-534 לספה"ע בפקודת יוסטיניוס הראשון, קיסר האימפריה הרומית המזרחית, 4.40.1. ראה גם 11.8.9.

77 בספר שלטי הגבורים (רבי אברהם הרופא, נדפס ב"1612, פרק ע"ט) נכתב: ”והמלה הזאת בלאטה יש לה ב' משמעויות... ובלשון יון ר"ל רמש היס הנקרא פורפורא והוא החלזון שצובעין בו התכלת”.

המילה "הייקניטינה" המוזכרת בקטע האחרון הינה בדיוק אותה מילה שבה השתמש תרגום השבעים, וכן תרגומים נוספים, כדי לתרגם את ה"תכלת" האמורה בתורה.⁷⁸

כעבור כשמונה מאות שנה, מעיד הרמב"ן (ד'תתקנ"ד-ה'ל) על אותה גזירה, האוסרת את השימוש בתכלת לכלל העם למעט משפחת המלוכה: "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים"⁷⁹ (רמב"ן לשמות כ"ח, ב'). נראה אפוא, שבאותם אזורים שהיו תחת השלטון הביזנטי – הפלג המזרחי של מלכות רומי, אשר בתוכו היו נמצאים האזורים העיקריים שבהם היו מייצרים את צבע המורקס, שהם יוון וארץ ישראל – נשאר הגזירות הללו בתוקפן שנים רבות, ואף מאות שנים אחר שנגזרה הגזירה, שהרי הרמב"ן עדיין מזכיר שהגזירה עומדת בעינה.

מסקנת ספרי ההיסטוריה אף היא עולה בקנה אחד עם דברי הרמב"ן: "עם פרוס המאה התשיעית [לספה"ע], המקום היחיד שבו יוצר צבע סגול היה קונסטנטינופול, וייצור זה היה תחת פיקוח ושליטה של הקיסר הביזנטי... כשנפלה קונסטנטינופול בידי הטורקיים העותמניים בשנת 1453, אבד סופית סוד צביעת הסגול באמצעות שבלולי הים..."⁸⁰.

משנת ה' רי"ג (1453) והלאה, כאמור, אבדו היכולת והידיעה הנדרשות כדי לצבוע באמצעות חלזונות המורקס. רק לקראת סוף המאה העשרים לספה"ע הצליחו לשחזר את תהליך הצביעה. האדם הראשון בעת החדשה אשר הצליח

78 כן הוא גם בתרגום עקילס הגר המובא במוסף הערוך (ערך איירינג וכן בערך טיינון): "מדרש אסתר, חור כרפס ותכלת, תרגם עקילס איירינג קרפסינון טינון. עוד היום בהעתקות יוונית נמצא – איירינג קרפסינון יקניטיון – ופי' המילות... יקניטיון דבר אשר לו גוון תכלת". ועיין מדרש אסתר (פרשה ב', ד'), ובמפרשים שם.

79 ועיין רמב"ן לבראשית י"ד, א': "ומלך גוים – המלך על עמים שונים אשר שמוהו עליהם לראש ולקצין, רמו למלך רומי אשר המלך על עיר מקובצת מעמים רבים, כיתים ואדום ויתר גוים".

לייצר ציצית הצבועה בתכלת היה הרב אליהו טבגר שליט"א, שעשה כן בשנת התשמ"ח. אחר עיון רב בתגליות האחרונות של כמה וכמה כימאים⁸¹, עלה בידו לשחזר את תהליך צביעת התכלת, אשר היה עלום מאות שנים⁸².

חשוב לציין, כי אותן גזירות רומיות שעליהן הצבענו מהוות את ההסבר היחידי ששמענו המניח את הדעת לתופעה של שכחת מצות עשה דאורייתא בידי כלל ישראל.

לוח הזמנים שלהלן מראה את ההקבלה שבין זמני המקורות התורניים (בלבן) לבין זמני המקורות ההיסטוריים (באפור) ביחס לתקופות בהן התרחש תהליך היעלמות התכלת (שלושה שלבים).

Elsner, O. & Spanier, E. (1985). 81

Boesken Kanold, 2005: 82

"בינואר 2001, הצליח אנג' בואסקן קנולד לשחזר יורה לצביעת סגול באמצעות ארגמן קהה-קוצים טרי בעזרת הספרון של ג'ון אדמונדס, שכותרתו "סגול צורי/המלכותי". הדבר נעשה במוסד הקרוי Conservatoire des Ogres et Pigments Appliqués בעיר רוסילון שבמחוז פרובנס בצרפת, במהלך סדנה פרטית בה נכחו מספר מומחים לצביעת סגול עתיק בצוותא עם ג'ון אדמונדס. ה'אסקרגו דה מר', כפי שהוא נקרא בפי הצרפתים, מצוי בשווקים המקומיים. מאז נפילת האימפריה הביזנטית ב-1453, ייצור נרחב יותר של צבע סגול בעזרת שבלולים נפסק, והידע הכרוך בו נשתכח. התהליך מתואר חלקית ע"י פליניוס בספרו "תולדות הטבע", אולם עד כה לא הצליחו לשחזרו בפועל בעת החדשה."

**5. שרידים המעידים על ייצור צבע מהמורקס נמצאו במקומות ייצור התכלת⁸³
איי אלישה – קפריסין**

כתוב ביחזקאל (כ"ז, ד'): "תִּכְלֹת וְאַרְגָּמָן מֵאֵי אֵלִישָׁה הָיָה מְכַסֶּף". התרגום מתרגם "איי אלישה" כ"איטליא", ונראה שכונתו לאיים שעל יד חופה של איטליה⁸⁴. איטליה היתה אחד המרכזים הגדולים של תעשיית ייצור צבע המורקס⁸⁵. לפי מדרש רבה, אלישה איננה איטליא, אלא "אלס"⁸⁶. וכפי הנראה הכוונה לאי הידוע בשם קפריסין, אשר שמו בעבר היה "אלשיה"⁸⁷. ממצאים ארכיאולוגיים

83 בענין הבאת ראיות מארכיאולוגיה, כבר מצינו בחז"ל ובראשונים שהשתמשו בראיות כאלו על־מנת לקבוע הלכה למעשה, עיין בבאת בתרא (ע"ד). לגבי רבב"ח שראה ציצית של מתי מדבר, ואמרו לו "איבעי לך למימני חוטין ולמימני חוליות". ועיין עוד סמ"ג (עשין סימן כ"ב): "וגם שלחו כתב מארץ ישראל שנפלה בימה שעל קבר יחזקאל ומצאו שם תפלין ישנים מאוד כסדר רבינו משה ורש"י ז"ל", ועיין בשו"ת מהרי"ל (סימן קל"ז, ו) שאין להחמיר להניח תפלין דר"ת, ונימוקו ד"סמכינן על מה שכתב הסמ"ג שהוא דקבר יחזקאל", והובא בב"י (או"ח ס' ל"ד). ועיין עוד רמב"ן (שמות ל', י"ג) שהולק על רש"י שם במשקל השקל של תורה, ובהוספה לפירוש החומש (נדפס בסוף וזאת הברכה) כותב במכתב לבנו כשבא לא"י שמצא סיוע לרש"י ע"פ מטבע עתיק שהראו לו, וז"ל: "ברכני ה' עד כה שזכיתי ובאתי לעכו מצאתי שם ביד זקני הארץ מטבע כסף... ושקלנו אותה במשקלות... והנה נסתייעו דברי רבינו שלמה סיוע גדול...". וכן כתב האברבנאל (שמות ל'): "ומצחית השקל כבר כתב רש"י אמתתו שהיה חצי אוקיא, ולא תשית לבך למה שכתב הרב ר' משה בר נחמן בזה נגדו, כי כבר הודה באיגרותיו ששלח מארץ ישראל אל בנו שראה בעיניו את שקל הקדש. ושצדקו דברי רש"י במשקלו. וגם אני אודהו כי הנה הקרה ה' לפני שקל הקדש אחד והוא היום בידי ומשקלו באמת חצי אוקיא". והביאו להלכה לענין פדיון הבן בשו"ת תשב"ץ (חלק ג סימן רכ"ו): "והרמב"ן ז"ל ראה בארץ ישראל זה השקל משקלו כמו שכתב רש"י ז"ל". וכל שכן כאן, שאין אנו סומכים על אותן ראיות לומר מתוכן שכך נהגו להלכה, אלא רק כדי להורות על עצם הימצאם באלו המקומות, והבן.

84 ת"י: "תכלא וארגונא ממדינת איטליא הות כסותיך". איטליא בלשון חז"ל היא חלק מיוון – מגילה (ו:): "אמר עולא: איטליא של יון זה כרך גדול של רומי".

85 Reese (2005).

86 שתרגם אלישה – אלס, ותרגם כתיים – אטליא, ומוכח שאלישה לאו היינו איטליא. ראה בראשית רבה (מהד' אלבק – פרשת נח פרשה לז) על הפסוק "ובני יון אלישה ותרשיש כתיים ודודנים", שתרגם: "אלס וטרסוס איטליא ודדניא". ובדפוס וילנא הגרסה משובשת כי פתח בב' מקומות וסיים בג' מקומות, ועיין. ועיין בספר הגאולה לרמב"ן (מהד' ליפשיץ עמ' כד, מהד' ספרקה תשס"ד עמ' קסב) שהביא הגרסה על נכון כנ"ל.

נרחבים מעידים על כך שגם שם התנהלה תעשייה ענפה של יצור מורקס וצביעה בו, ונמצאו שם ערימות גדולות המכילות עשרות אלפי קונכויות מורקס במספר אתרים לאורך חופי האי⁸⁸.

רצועת החוף מצור ועד חיפה

"זְבוּלוֹן לְחוֹף יָמִים יִשְׁפֵן וְהוּא לְחוֹף אֲנִית וַיִּרְכְּתוּ עַל צִידוֹן" (בראשית מ"ט, י"ג). מבואר מהגמרא בשבת (כו.) שצביעה ע"י חלזון בארץ ישראל התקיימה בין סולמות של צור⁸⁹ לחיפה: "וּמְדִלּוֹת הָאֶרֶץ הַשְּׂאִיר נְבוֹזְרָאָדָן רַב טְבָחִים לְכַרְמִים וְלִיְגָבִים (ירמיהו נ"ב, ט"ז) ... יוגבים – אלו צידי חלזון, מסולמות של צור ועד חיפה".

אזור זה של חוף הים נמצא בצפונה של ארץ ישראל, והוא מזוהה עם נחלת שבט זבולון⁹⁰, שעליהם בייחוד אומרת הגמרא (מגילה ו.) שהיו מעורבים

87 מוכה מאיגרות תל אל-עמרנה. Goren, (1972); Sayce, AH (1928); Douglas (1972); Bnimovitz, Finkelstein, Na'aman, 1993; Knapp, 1997.

88 "Hala Sultan Tekke" – Reese 2008 – באתר זה שבחופה הדרומי של קפריסין, אזור נמצאו כמויות גדולות של קונכויות מורקס טרונקולוס מרוסקות בשורות ירקרות ב-1972... צוין, כי 'צפונית-מערבית לקיר 1023 F, ב-1051 F, שכבה מספר 4 מכילה למעשה קונכויות סגולות (מורקס)'. ב-1977, נתגלה עוד מאותה שכבה של מורקס טרונקולוס מרוסק. ב-1980, בקומת המילוי באזור 8, חדר 13 נמצא כ-60 אריגים של מורקס טרונקולוס. באזור 8, חדר 34 דרום, מזרח, שכבה 5 נמצא 1,154 אריגי מורקס טרונקולוס. באזור 8, חצר בנין A הניבה שתי ערימות של מורקס מרוסק. שני חדרים נוספים אף בהם נמצאו מורקס מרוסק מעל הקומות. בהפירות של שנת 1990 בעומק של 6-7 מטרים בבאר F 1750 נמצאו מעל 200 שברי מורקס טרונקולוס... (ההדגשות אינן במקור).

89 אנציקלופדיה יודאיקה (מתורגם): "סולמה של צור – דרך תלולה העולה בצורת מדרגות, אשר חיברה את אזור עכו עם אזור צור והיוותה חלק מדרך הים, אשר עברה בין שני הכיפים של ראש הניקרה וראש הלבן, כשחלקה האחד מצוי בישראל, ואילו חלקה השני בלבנון".

90 כמו שכתוב בבראשית מ"ט, י"ג: "זְבוּלוֹן לְחוֹף יָמִים יִשְׁפֵן וְהוּא לְחוֹף אֲנִית וַיִּרְכְּתוּ עַל צִידוֹן" (צידון נמצאת קרוב לצור, לצפונה של א"י), ובת"א, ובעי"ז ב"י "זְבוּלוֹן עַל סֶפֶר יִמְמִיא יִשְׂרָי ... וְתַחְמוּמִיָּה יְהִי קִטְיָי עַל צִידוֹן", וכפירש"י "סוף גבולו יהיה סמוך לצידון", וכן פירשו ראב"ע וחזקוני שם, וכן במדרש שכל טוב ובלקח טוב (שם), וכן ברד"ק (שופטים י"ח, ז' ובשרשים ערך ירך), ובכפתור ופרח (פרק י"א), ועיין ספר יוחסין (מאמר שני סדר האמוראים

בעשיית התכלת: "וּשְׁפַי טְמוּנֵי חוֹל (דברים ל"ג, י"ט) – תני רב יוסף: שפני – זה חלזון, טמוני – זו טרית, חול – זו זכוכית לבנה. אמר לפניו [זבולון]: רבונו של עולם מי מודיעני [אם ינסו לגנוב]? אמר לו: שם יזבחו זבחי צדק, סימן זה יהא לך: כל הנוטל ממך בלא דמים אינו מועיל בפרקמטיא שלו כלום".

האזורים הללו היו ידועים במשך ההיסטוריה כמרכזי תעשיית צביעת המורקס: "באסיא, הסגול הטוב ביותר הוא של צור"⁹¹; "אחר זאת אנו מגיעים לעיר צור... כיום, תהילתה ותפארתה נובעות אך ורק מהיותה מרכז של תעשיית ייצור המורקס והסגול"⁹².

ערימות ענק של קונכיות מורקס נתגלו לאורך חופה הצפוני של ישראל ושל צור שבלבנון (בדיוק היכן שחז"ל מתארים את צביעת התכלת). הקונכיות נסדקו בדיוק היכן שצריך עלימנת להפיק את הצבע, והן נמצאו ליד מה שנראה כיצירות

אות האל"ף). וראה פירוש הגר"א (יהושע י"ט, י"ט"ז) שלפיו רצועה יצאה מחלקו אל הים הגדול, ושם התרחב כצורת ירך. וכן בתרגום המיוחס ליונתן (דברים ל"ג, י"ט) מבואר, כי חלקו של זבולון היה על הים הגדול ומשם לקח חלזון לתכלת: "על ספר ימא וְכָא שָׁרָן ... וְחִלְזוֹנָא וְאַחֲדוֹן וְיַצְבְּעוֹן מֵאֲדָמִיָּה תִּיכְלָא לְחוּטֵי גוּלְיָתָהוֹן".

וכן משמע בספרי (וזאת הברכה פיסקא שנ"ד), שחיפה וצור היו קרובים לחלקו של זבולון: "דבר אחר כי שפע ימים יינקו, זה ימה של **חיפה** [י"ג: יפן] ... אמר רבי יוסי פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד אמרתי לו פרנסתך במה אמר לי מחלזון...". וכן דייק בספר קרית מלך (ציצית ב', ב') להגרח"ק שליט"א. וכן מבואר בבבא בתרא (קכ"ב). שחלקו היה קרוב לעכו שהוא גם כן על הים הגדול בין צור לחיפה: "זבולן עולה – תחום **עכו** עולה עמו...". עי"ש בתוס'. וכ"כ בתוס' רי"ד (שם): "דזבולון נטל חלקו במערבה של א"י **סמוך לעכו**, שנאמר (בראשית מ"ט, י"ג) והוא לחוף אניות, והים הוא מערבה של א"י". ועיין בדברי החזון איש (שביעית – סימן ג' אות כ"ז): "מיהו אי זבולן היה ע"פ כל הצפון **הגיע לחוף ים סבכי שהוא במקצוע צפונית מזרחית ששל א"י** וגם בירדן ההולך ממערת פמיים עד ים כנרת וכדאמר בכורות נ"ה א' והוא מגיע גם לחוף ים כנרת, והיינו דכתיב זבולן לחוף ימים ישכון והיינו דאמר לי נתת ימים ונהרות, וכן יש ללמוד מהא דכתיב (ישעיהו ח', כ"ג) הקל ארצה זבולן וארצה נפתלי, ואם איתא דזבולן לא היה עד סוף המזרח א"כ ע"כ היה שם משאר שבטים וכשגלו נפתלי ע"כ גלו גם היושבין לפניהם, וכיון שלא הזכיר הכתוב אלא זבולן ע"כ **זבולן ישב בכל הצפון** ונפתלי בדרומו, והדבר מוכרח גם ממה דלא מצינו במקרא חלקו של שבט אחר במזרחית צפונית".

Pliny, Book IX Ch. 60-65. 91

Pliny, Book V Ch. 17. 92

צבע עתיקות. אף בימינו, נמנים המקומות הללו על אותם אזורים מסוימים שבהם ניתן להשיג את שבלולי המורקס, כפי שהיה בזמן חז"ל.

"איור של קונכיית המורקס, אשר מהווה עדות לתעשייה מקומית של צביעה בסגול, נמצא לעתים קרובות על הצד האחורי של מטבעות מצור בתקופת האימפריה. ערימות של קונכיות בצור ובצידון, מרוסקות ושבורות, מופיעות בתור אשפה המושלכת בידי יצרנים בעת העתיקה. לקראת סוף המאה ה-19 [לספה"ע], טייל להנאתו מבקר לאורך חופה של צור, ותמה – "מהן אותן ערימות ענקיות העומדות במישור מרחק מועט מקו החוף? אלו אינן אלא כמויות אדירות של חלזונותיים משניים או משלושה מינים (ארגמון קההקוצים וארגמון חדקוצים). אלו העדים הדוממים, המעידים על קיומה בעבר של תעשיית צור, אשר נכחדה עם השנים"⁹³.

"צור – כאן נמצאו קונכיות המורקס בשנת 1793 וגם בשנת 1811. ארגמון קהה קוצים נמצא ע"י לורד ולנטין. לאורך החוף, מצא החוקר האירי ד"ר ווילד בשנים 1839-1840 בורות עגולים חצובים בסלע ובתוכם קונכיות שבורות של ארגמון קהה קוצים וכן ערימות של קונכיות כאלו... צי"הב ציין, כי נמצאה ערימה של קונכיות שבורות מזמן הרומיים בתוך אזור התעשייה של העיר, ומעליה חנות ביזנטית של צבע. **עליכן מן הראוי לציין, כי תבליטים של שבלולי המורקס נמצאו על מטבעות של צור** משנת 112 לספה"ע ולאחר מכן. כמרכן נמצאו כתובות, המוכיחות על תעשיית הצבע הסגול מטעם המלכות בזמן שלטונו של דיוקלטיאן (קודם שנת ד'ס – 300 לספה"ע, יוסביוס, דברי הימים 7, 32), ואילו בשנת ד'קמ"ג (383 למניינם) הולאמה התעשייה ועברה לשליטה בלעדית של הממשל (קובץ החוקים של יוסטיניוס 9, 40, 1)⁹⁴.

Tyre through the Ages, Nina Jidejian, Dar el-Mashraq Publishers, 1969, p. 150. 93

Reese 2008. 94

חיפה ידועה אף היא כמקום שבו התקיימה תעשיית צבע בזמן ההוא, ועדויות לכך נמצאו בשרידים של תעשיית צבע שנמצאו בתל שקמונה (על יד חיפה) ובעוד מספר בלתי מבוטל של עיירות חוף בצפונה של ארץ ישראל.

להלן קטעים קטנים מתוך תיאורים רבים של חוקרים אודות המקומות הללו: "משך השנים התבססה חיפה... במאה התשיעית... מרבית תושביה עסקו בספנות, במסחר ובהפקת צבע... מחלזונות, וכן בייצור זכוכית."⁹⁵

"בתל שקמונה, ערימות רבות של ארגמון קהה קוצים וארגמון חד-קוצים נמצאו על התל... קונכיות שלימות ושבורות מכל שלושת סוגי המורקס נמצאו בערך חצי קילומטר מדרום לתל, מבלי שתהיה אפשרות לתארך אותן."⁹⁶ "ממצא מיוחד במינו נתגלה בדמות שרידים של צבע סגול על שברי כדים גדולים. נראה, כי זהו ממצא נדיר של צבע סגול (סגול צורי) שנשתמר, שהרי נמצאו מאות קונכיות של מורקס במהלך החפירות. נראים הדברים, כי כלכלת הישוב התבססה על הידע והנסיון בייצור אותו צבע יוקרתי ונחשק."⁹⁷

היעב"ץ אף הוא ציין להקבלה שבין חז"ל לדברי ההיסטוריונים ביחס לשני המקומות הללו, בהם התרחשה בפועל צביעת התכלת: "ובענין צידת חלזון אמרו בפרק במה מדליקין – 'ולכורמים וליוגבים תני ר"י: יוגבים אלו צידי חלזון מסולמא דצור עד חיפה', וכדבר הזה ממש כתבו גם סופרי אומות העולם כותבי ישובי המדינות והנמצא בה לצורך העולם. וזכרו שלא נמצא במקום אחר הדג שצובעין בדמו תכלת כי אם בין שני המקומות הללו"⁹⁸.

95 היסטוריה של חיפה, ויקיפדיה.

96 Reese 2008. עיין ברשימתו גם אודות אתרים נוספים שבהם נתגלו מכלי צביעה וערימות של שבלולים – בעכו, בהר הכרמל, בכפר נחום ובאזורים נוספים.

97 Eisenberg and Bar, 2012.

98 היעב"ץ, מטפחת ספרים פ"ד. כוונתו במילים "בין שני המקומות הללו" – בא"י, ואינו מדבר על שאר ארצות, עי"ש שבא להקשות על פשטות לשון הזוהר (תרומה ח"ב קמט:): שהחלזון נמצא בים כנרת, ש"כל זה תמוה והפך המציאות", ומביא ראיות לכך שהיה מצוי רק בין צור לחיפה בים הגדול שהוא בחלקו של זבולון, ולא בים כינרת שנמצא בחלקו של נפתלי. ובאמת נראה כי כוונת הזוהר היא ע"פ סוד כדרכו במקומות רבים, כמו שכתב הרמ"ק ב"אור

6. שמו של המורקס (פורפורה, ביוונית – Πορφύρα) מצוי בחז"ל ביחס לתכלת שבלול המורקס נקרא במשך הדורות בשם 'פורפורה' ורבות נכתב עליו בספרי ההיסטוריה.

בספרי פליניוס הזקן, פרקים רבים מוקדשים להיבטים השונים של צביעת המורקס (תולדות הטבע, ספר 9, פרקים 60-65). לאורך כל אותם פרקים, הוא מתייחס אל השבלולים המכונים פורפירא ומורקס, ומציין אותם כמקור לצביעה בסגול ובכחול⁹⁹.

גם אריסטו (תולדות בעלי החיים 5, 15) קורא למורקס באותו השם; "חלזונות הפורפורה, המורקס הסגולי, מתאספים יחדיו למקום אחד בזמן האביב". גם בעידן המודרני, שמו של המורקס נותר "פורפורה" (או דומה לזה) בלשונות רבות ושונות, כגון יוונית ואיטלקית¹⁰⁰.

מכיוון שכך, נקראו בגדי המלכות בספרי היוונים העתיקים על דרך ההשאלה בשם 'פורפורה'¹⁰¹, וזאת על-שם היותם צבועים במורקס.

יקר" (תרומה ט"ו), הובא גם בספר אור החמה לר' אברהם אזולאי בעל ספר חסד לאברהם (ח"ב קמט): "תימה ימא דגינוסר היא ימא של טבריה ואינו החלזון אלא דג בים הגדול שם חלקו של זבולון. וי"ל שים גינוסר הגשמי אין בו חלזון, ולמעלה קאמר שהיא המלכות, ושם בין דגי הים מתגדל נונא חדא דאיהו סוד הדין...". ומאד חשוב להעיר, כי אין מכאן קושיא על זיהוי התכלת כפורפורה, כי אם על הזוהר שסותר חכמי התלמוד שקבעו כי החלזון נמצא בים הגדול ומשם היה ניצוד.

99 מוצאים שפליניוס מחלק בדרך כלל בין צבעי ה"מורקס" ו"קונכיליום" לבין צבעי "פורפורה". נראה שהוא משתמש בשם "מורקס" עבור הארגמן קהדהקוצים שממנו מופק ה"קונכיליום" – כחול, ואילו בשם "פורפורה" הוא משתמש עבור הארגמן חדהקוצים ו/או אדומת הפה שמהם מופק צבע אדום-סגול. מספר דוגמאות: "conchylio atque" Book V, Ch. 17 "purpura", Book IX, Ch. 60 "conchyli et purpuras", "purpuras et conchylium" במקומות אחרים, שבהם הפורפורה אינו הדיין המרכזי, הוא משתמש בשני השמות לחילופין בעבור כל משפחת הפורפורה (ראה: Book IX Ch. 25; Book XXII Ch. 3).

Liddell and Scott, *An Intermediate Greek-English Lexicon*, Oxford. Clarendon 100 Press. 1889; *An Italian Dictionary*, Alfred Hoare M.A. Cambridge 1915.

בגרמנית ובשוודית נקרא פורפיר-שנעק – "purpurschnecke".

Polybius, Hist. 10.26.1; Plutarch, Aemilius Paulus 23; Herodotus, Hist. 22. 101

וכן מצאנו במוסף הערוך (הרב בנימין מוספיא – 1606-1675, ערך פרפירא):
“פרפירא – פירוש בלשון יוני ורומי – בגד תכלת”.

בדומה לכך, השתמשו חז"ל בביטוי 'פורפורא' עבור שמם של בגדי המלכות העשויים מתכלת. כך במדרש הגדול (במדבר ד', ה'): "אבל הארון עור תחש מלמטה ותכלת מלמעלה, ולמה? שכן דרכן של מלכים פורפירא שלהן תכלת". וראה גם בראבי"ה (ד'תת"ק-ד'תתק"ף, ח"א - ברכות סימן כ"ה): "מאימתי קורין שמע בשחרית משיכיר בין תכלת ללבן ר"א או' בין תכלת לכרתי. וקבלתי שיש מין צבע שקורין כרתי ודומה לתכלת. וגרסינן בירושלמי בין תכלת לכרתי בין פורפירין ובין פריפינין, והוא מעיל שקורין בלשון לע"ז פורפירא ויש [-הפריפינין] שדומה לו קצת".

ואף האריז"ל מזהה את בגד המלכות הקרוי "פורפורא" כאריג הצבוע תכלת¹⁰².

במקומות רבים נוספים בחז"ל, מצינו את בגד המלכות הנקרא "פורפורא", שהיה בלעדי רק עבור המלך עצמו, ולהלן מספר דוגמאות¹⁰³:

102 בספר לימודי אצילות המיוחס לאריז"ל (סוד הצמצום חלק שני): "כי זה נקרא פורפירא דמלכא ונקרא בגד תכלת". וכ"כ הגרא"ז מרגליות בפירושו לפסיקתא רבתי (עמ' 31) **"פורפורא – בגד תכלת"**. וכ"מ במדרש תהלים (מזמור כ"ב) שפורפירא של מלכים נעשה מתולעת: "ואנכי תולעת ולא איש. ר' יהושע בן לוי אמר אני הוא שהלבשתיך פורפרייה על הים, ולא איש אחר בעולם".

103 וכן במקומות נוספים רבים בחז"ל: בראשית רבה (ע"ד, נ"ב; ע"ד, ט"ו; צ"ב, י"ז), שמות רבה (ט"ו, י"ג; ל', י"ח; נ"א, ח'), ויקרא רבה (ב', ד'; ו', ה'; כ"ח, ו'; ל"ד, י"ב), במדבר רבה (י"ב, ז; ט"ו, כ"ד), דברים רבה (ז', ט'), שה"ש רבה (ד', ב'), איכה רבה (וילנא א', א' ובובר ב' ד"ה בצע אמרת), אסתר רבה (ג', א; י', י"ב), קהלת רבה (ה', א'), פסיקתא דרב כהנא (י"א, ח'; ב' – כי תשא ז'), מדרש תנחומא (בובר – וארא ט', משפטים י', ורשא – כי תשא ח', ראה ח'), ילקוט שמעוני (מקץ ק"ג, שמות קס"ז, תצוה שע"ו, בהר תרס"ה, בעלותך תשכ"ג, מטות תשפ"ה, ואיכה רמו תתר"ב), זוהר (ח"א ל"ט, מ"א, ס"א; רכ"א; וח"ב ח:), פסיקתא רבתי (ה' – ויהי ביום כלות משה ד"ה דבר אחר ויהי, י' – כי תשא ד"ה ד"א כי תשא), מדרש תהלים (בובר – מזמורים כ"א, כ"ב, כ"ג) אדרא רבא (נשא ק"מ:), תיקוני זוהר (תקונא עשרין וחד ועשרין דף מח.), רבינו בחיי (פרשת בא י"ג, א').

המקור למנהג אשכנז שלא ללבוש טלית של ציצית בתשעה באב מקורו במדרשים הנ"ל: "מהו בצע אמרתו מבצע פורפירא שלו", והובא בראשונים ובפוסקים: רא"ש (תענית פרק ד'

1. בראשית רבה (וישלח ע"ה, ד'): "לזה שבא שעתו ליטול המלכות לפניו, ר' יהושע אמר שלח **פורפירא** וטלקיה קודמוהי" (ובפירוש עץ יוסף שם: "כי פרפור הונח על לבוש מלכות ביחוד").
2. אסתר רבה (פרשה י', י"ב): "ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות [תכלת וחורן וגו', רבי פנחס אומר מלך מרדכי על היהודים, מה המלך לובש פורפרין כך מרדכי **לבש פורפרין**...]".
3. שמות רבה (תצוה ל"ח, ח'): "משל לבן מלכים שהיה פדגוגו נכנס אצלו ללמד סניגוריא על בנו והיה מתיירא מן העומדים עליו שמא יפגע בו, מה עשה המלך הלבישו **פורפירא שלו** שיהיו רואין אותו ומתייראין ממנו...".
4. אסתר רבה (פרשה ז' סימן י'): "א"ר חייא בר ינאי: **פורפירא** דמלכא מזדבנא בשוקא, ווי ליה למיזבניה ווי ליה לזבניה. כך ישראל, הן **פורפירא** שהקב"ה מתפאר בהן הה"ד (ישעיהו מ"ט) ישראל אשר בך אתפאר, והן נמכרין, אוי לו למוכר ואוי לו ללוקח...".

יתר על כן, כמה וכמה מרבתינו **האחרונים מזהים את חלזון התכלת עם הפורפורה**:

- א. החוות יאיר (שצ"ח-תס"א, בספרו מקור חיים, הלכות ציצית סי' י"ח סעיף ג'): "בחידושים כתבתי דם חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלו"א, רק צבע **פורפור שנעשה מדם דג שנקרא הדג פורפור**".
- ב. שלטי הגבורים (רבי אברהם הרופא, נדפס בשנת שע"ב – פ' ע"ט): "**ובלשון יון ר"ל רמש הים הנקרא פורפורה**, והוא החלזון שצובעין בו התכלת".
- ג. תועפות ראם (על ספר יראים, נדפס בשנת תרנ"ב – ס' ת"א אות י"ז) "והך חלזון שצובעין מדמו תכלת נקרא חלזון אדומי – **פורפור שנעקע**".

סימן ל"ז), מרדכי (מועד קטן הלכות תשעה באב רמז תצ"ה), ספר כלבו (סימן ס"ב), מנהגים ישנים מדורא (עמ' 149), ספר הרוקח (הלכות תשעה באב סימן ש"י), רבינו ירוחם (תולדות אדם וחיה נתיב י"ח חלק ב'), תשב"ץ קטן (סימן ק"ג), האגור (הלכות תשעה באב סימן תתמ"ו), מג"א וביאור הגר"א (או"ח תקנ"ה ס"ק א).

ד. ר' שמשון רפאל הירש בפירושו לתורה (במקור הגרמני) עה"פ "כי שפע ימים יינקו" (דברים ל"ג, י"ט) מתרגם אף הוא את החלזון לגרמנית: 'פורפור שנעקע' – שבלול הפורפור.¹⁰⁴

*

נקודה מעניינת נוספת: בתרגום השבעים, המילה 'תכלת' מתורגמת בדרך-כלל כ'ייקינטון' (ביוונית *υακινθον*), אולם במקום אחד או שניים מובאת שם תחת המילה הזו המילה "אולופורפירן", שתרגומה "כולו פורפורה".¹⁰⁵ הרי לפנינו מקור נוסף, ממנו ניתן להסתייע בקביעה, שפורפורה הינה מילה נרדפת לתכלת.

7. צבע התכלת נקרא 'קינטוס'

בגזירות הרומאים שהובאו לעיל, המילה "היקינטינה" משמשת כתיאור של צבע המורקס, שעליו גזרו איסור שימוש. מדובר באותו שם שבו מכנים תרגום השבעים ותרגומים נוספים של התורה את התכלת. השם ביוונית הוא 'קינטוס' (ביוונית – *υάκινθος*).

8. צבע המורקס זהה לצבע 'קלא אילן'

מבואר בחז"ל, שיש צבע כחול נוסף המכונה 'קלא אילן', הפסול לתכלת של מצוה. צבע זה זהה ממש לתכלת, עד כדי כך שרק הקב"ה מבדיל ביניהם. כך

104 וע"ע תפארת ישראל (תקמ"ב-תרכ"א) בקופת הרוכלים (כללי בגדי קודש של כהונה): "בערוך (ערך חלזון השלישי) הביא המדרש (ויהי בשלח), שהחלזון הוא בריה שיש לו נרחק על גביו א"כ הוא (מושעל קרעטהע), וכעין זה כ' געזעניוס, שהתכלת נעשה מדם מושעל, הנקראת (פורפור שנעקע)...". ומה שכתב בהמשך שאינו מודה לגעזעניוס, אין זה אלא משום שהלה כתב כי צבע פורפורה הוא כחול עמוק (דינקל בלוי) ולא כחול בהיר (היממעל בלוי), אולם בלא זאת היה נראה שיודה לו על זיהוי המין, והוא אף הביא לכך סימוכין מדברי חז"ל, ע"ש. ועכשיו בזמננו ניתן לראות כי באמת אפשר להפיק ממנו כחול בהיר או כהה, ומיושבת תמיהתו.

105 ראה במדבר ד', ז'. ויש נוסחאות בהן כתוב *πορφυρον* בפסוק ו'. ראה: Codex Vaticanus, Brooke, McLean, and Thackeray, 1910.

בגמרא בבא מציעא (ס"א): "אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים ברבית, יציאת מצרים גבי ציצית, יציאת מצרים במשקלות? אמר הקדוש ברוך הוא: אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור – אני הוא שעתידי לפרע... וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא".

עוד מבואר בגמרא מנחות (מ"ב:), שישנה בדיקה מיוחדת, אשר על ידה אפשר להבדיל בין תכלת ל'קלא אילן': "ת"ר: תכלת אין לה בדיקה, ואין נקחית אלא מן המומחה... ותכלת אין לה בדיקה? והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה, מייתי מגביא גילא ומיא דשבלילתא ומימי רגלים בן ארבעים יום, ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא, איפרד חזותיה – פסולה, לא איפרד חזותיה – כשרה; ורב אדא קמיה דרבא משמיה דרב עזירא אמר: מייתי חמירא ארכסא דשערי ואפיא לה בגווייה, אישתנאי למעליותא – כשרה, לגריעותא – פסולה...".

הצבע המופק מהמורקס הינו זהה כמעט לחלוטין לצבע הקלא אילן המצוי בירינו, וכפי שקבעו חז"ל ביחס לתכלת.

מהו קלא אילן?

המילה 'קלא אילן' משמעה צבע כחול מסוים אשר היה נפוץ בשימוש בזמן חז"ל¹⁰⁶.

106 מקור המילה "קלא אילן" אינו ברור, וייתכן שהיא מילה אחת. עיין תוספתא עבודה זרה (צוקרמאנדל – פ"ו ה"א): "קלאילן שדשו בעצי אשירה ישרף", גמרא מעילה (י"ג): "הדש קלעילין בשדה הקדש – מעל". יש אומרים שמקורו במילה לטינית: callaina, שהיא האבן שנקראת באנגלית טורקז, או מילה יוונית: "κάλαϊς". והרי ידוע ומפורסם, כי מילים רבות במשנה ובגמרא – שורשן מלשון יוון. ויש שפירשו "קלא אילן" מלשון "גוש של אינדי" – עיין נימוקי יוסף בהערה 108.

וכאן ראוי להעיר, כי לא ייתכן לפרש ש"קלא אילן" הינו כינוי כללי לכל צבע תכלת שאינו מחלזון, שהרי הגמרא והתוספתא משתמשות בשם זה בסוגיות שאינן קשורות כלל לתכלת, כנ"ל ביחס לעצי אשירה ושדה הקדש. וכן מבואר בבבא קמא (צ"ג): בסוגיה של שינוי בגזל: "רבא אמר: לעולם לא פליגי רבנן עליה דרבי שמעון בן יהודה, ושאני צבע, הואיל ויכול להעבירו ע"י צפון, וכי קתני התם לא הספיק ליתנו לו עד שצבעו – פטור, ואוקימנא כדברי הכל – בקלא אילן, דלא עבר". נופירש"י: "צפון – שיון אבל ליבון לא הדר לברייתו. קלא אילן – דומה לתכלת". היינו שקלא אילן אינו עובר לגמרי מהצמר, רק "איפרד חזותיה" שנעשה יותר חלש כמבואר במנחות (מג.). ומבואר מהנ"ל, כי קלא אילן הוא שם צבע

מקורו של קלא אילן אינו מן הים¹⁰⁷ כי אם מן הצומח, והוא מכונה על ידי הראשונים בשם "אינדיגו"¹⁰⁸.

אינדיגו היה מיוצר בעת העתיקה בעיקר משני צמחים: איסטיס (Isatis tinctoria) וניל (Indigofera). משני הצמחים הללו מפיקים את התרכובת הכימית (C₁₆H₁₀N₂O₂), המשמשת לצביעת כחול¹⁰⁹. המילה אינדיגו מקורה במילה היוונית "אינדיקון", שתרגומו צבע כחול מאינדיה – הודו. המשמעות המילולית של המילה היא "מוצר הודי"¹¹⁰.

חז"ל מזכירים צבע הנקרא 'איסטיס' במספר מקומות¹¹¹. זהו שמו של הצמח שממנו הפיקו אינדיגו (איסטיס טינקטוריה)¹¹². הרמב"ם וראשונים נוספים

מיוחד ולא רק ענין כללי של "כל דבר שאינו תכלת אמת". וכן יתבאר להלן מהראשונים שתרגמו "אינדיגו" ולא סתם דבר כללי. [ומש"כ בכסף משנה (הלכות ציצית פרק ב' הלכה ח'), משמעו שהרמב"ם כולל שאר צבעונים שאינם תכלת בדיון קלא אילן שפסול, אולם אין כוונתו לומר ששאר מינים הפסולים נקראים בשם 'קלא אילן', עי"ש. והדברים ברורים ופשוטים, ולא היינו נזקקים לאומרם, אלא משום שראינו כי כבר טעו בכך.]

107 ספר הקנה (ד"ה ענין יראת המקום), וכן בספר שושן סודות מתלמידי הרמב"ן (אות מ"ד): "אבל קלא אילן אינו יוצא מן הים רק מהאדמה החיצונית".

108 ספר הערוך (ערך קלא אילן): "פי' אינדקו". נימוקי יוסף (בבא מציעא לד. בדפי הרי"ף): "קלא. אבן. ויש הרבה בלשון חכמים, אילן אינדי בלע"ז וכן פי' בערוך אינדקו".

Wikipedia: Isatis tinctoria and Indigo dye. 109

Douglas Harper, Online Etymology Dictionary (2001). 110

111 במשנה: כלאים (ב', ה') ושביעית (ד', א') "ספיחי אסטיס..."; שבת (ט', ה') "רמונים אסטיס ופואה כדי לצבוע בהן בגד קטן..."; מגילה (ד', ז') "אף מי שהיו ידיו צבועות אסטיס ופואה...". וכן בתוספתא מעשרות (ג', ט"ז): "... זרע אסטיס ובקיא". ובמקומות נוספים בצורה המקוצרת "סטיס".

112 פירוש הריב"מ ל"למשנה (כלאים ב', ה'): "ספיחי אסטיס. פי' אינדקו"; ר' עובדיה מברטנורא (כלאים ב', ה') וכן בשביעית ד', א', מעשרות א', א', שבת ט', ה'): "אסטיס – צבעו דומה לתכלת, קורין לו בערבי ניל ובלע"ז אנדיקו"; תפארת ישראל (כלאים ב', ה') ושביעית ד', א', שבת ט', ה'): "ספיחי אסטיס. וויידעקרויט שנעשה ממנו אינדיג"; מאירי (שבת פ"ט: ומכות ה.): "איסטיס פל"ג בלשון ערב והוא דבר שצובעין בו כעין הרקיע"; ריבב"ן (שבת פ"ט:): "וערוך פירש אסטיס, אינדיקו בלע"ז"; ספר כפתור ופרח (מח): "מין הצובעים כגון ספיחי אסטיס והוא צבע תכלת ובערבי אל ניל"; רמב"ם (הל' ציצית פרק ב' הלכה א'): "והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה"

משתמשים באותה מילה ערבית כדי לתרגם הן איסטיס והן קלא אילן – "ניל" או "אל-נילי" (النيلة), שהיא המילה המשמשת בערבית לאינדיגו. מכאן עולה, שקלא אילן ואיסטיס הינם למעשה אותו צמח¹¹³. הרמב"ם מוסיף לבאר, שמקורו של צבע זה הוא מהודו¹¹⁴, שהיא הייתה המרכז הקדום ביותר של תעשיית האינדיגו¹¹⁵. איסטיס (שהיה נקרא גם "וואד") היה מיוצר לכל אורך מהלך ההיסטוריה (עוד מזמן המצרים הקדמונים¹¹⁶) ללא הפסק כלשהו עד המאה העשרים, אז החלו להשתמש בצבע סינטטי¹¹⁷.

וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אף על פי שהוא **כעין הרקיע**, כגון שצבעו **באסטיס**. ובמורה הנבוכים (חלק א' פרק ע"ג) משמע שהוא נוטה לשחרות (כמש"כ הרמב"ם עצמו לענין תכלת, כנ"ל הערה 39) וע"ע תוספות יום טוב (כלאים ב', ה').

113 הרמב"ם (הל' ציצית ב', א') השתמש במילת "איסטיס" במקום "קלא אילן" (שהוא לשון הגמרא): "וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אף על פי שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס...", וכן בכפתור ופרח (בהערה הקודמת): "אל ני"ל", ובדברי ר' ברוך הספרדי (שיטת הקדמונים, בבא מציעא ס"א): "**קלא אילן**. פירוש **בלשון ישמעאל ניל**". ובפירוש המשנה לרמב"ם (כלאים ב', ה'; שביעית ד', א'; מגילה ד', ו'; מכות א', ה') תרגם אסטיס – "**אלנילג**". ובביאור חדש מספיק (ציצית פרק ב' הלכה א'): "**באסטיס**. וז"ל רבי בפה"מ ג' דכלאים פי' אסטס הוא ה**ניליג**" והוא **אינדי** **בלעז** שצובעין בו תכלת ובט' דשבת כת' איסטיס **ניל** בל"ע והוא דבר שצובעין בו **כעין הרקיע**". ובמעשה רוקח (שבת י"ח, ח'): "ופי' רבינו שם **איסטיס ניל** בלשון ערבי והוא דבר שצובעים בו **כעין הרקיע**". ועיין בפירוש קדמון עבודה זרה לט ע"א (מובא בקובץ שיטות קמאי עמ' תתקכ"א): "זבן תכילתא אתא ושאל [אתתא מין] מהימנא עליה שצבעתו בתכלת או דילמא חישנין שמא בדבר אחר צבעתו **והווא אלניל** שמראיתו קרוב למראית התכלת". וראה בפירוש ר' עובדיה מברטנורא (כלאים ב', ה'; וכן בשביעית ד', א', מעשרות א', א', שבת ט', ה'): "**אסטיס** – צבעו דומה לתכלת קורין לו בערבי **ניל** ובלעז אנדיק"ו", וכן ר"י קורקוס (שמיטה ויובל ד', י"ג): "**ואיטיס ני"ל**", וש"ת רב פעלים (חלק ב' – יורה דעה כ"ט): "וחתיכת מטלית צבועה במי **אסטיס** שקורין **בערבי ניל**".

114 בפירוש המשנה שם, וכן בשו"ת הרמב"ם (סי' צ"א וסי' צ"ג) הזכיר "איסטיס הודי".

Kruger & Connah (2006). 115

Skelton, 1999. 116

117 אסטיס נזכר כסחורה בשו"ת הפוסקים במשך הדורות: שו"ת הרמב"ם (סי' צ"א וסי' צ"ג), שו"ת תשב"ץ (חלק ג' סי' קפ"ז, חלק ד' – חוט המשולש טור א' סימן ח'), שו"ת הרשב"ש (סי' ת"ל), שו"ת מהרלב"ח (סי' ל"ח), שו"ת מהר"ם אלשיך (סי' ס"ג), שו"ת מהרש"ך (חלק ב', סי' קט"ז), שו"ת מהריט"ץ (ישנות סי' צ"ה) וש"ת רב פעלים (חלק ב' – יורה דעה סי' כ"ט).

המולקולה של החומר שממנו מייצרים את צבע הקלא אילן – אינדיגו צמחי, הינה אותה מולקולה המיוצרת עלידי המורקס ($C_{16}H_{10}N_2O_2$). הצבעים זהים להפליא האחד לשני עד שלא ניתן להבדיל ביניהם ללא בדיקה כימית.¹¹⁸ עובדה זו תואמת את מאמר חז"ל ביחס לתכלת, שלפיו רק הקב"ה יודע מי לובש תכלת אִמְתִּי ומי מזייף את התכלת באמצעות קלא אילן!

9. תכלת אינה דוהה, בעוד האינדיגו דוהה

לעיל בעמ' 407 הבאנו את דברי הגמ' והרמב"ם, שלפיהם אינדיגו צמחי דוהה, מה שאין כן התכלת. כך גם מעידים לנו כותבי העתים כאשר הם באים לדמות צבעים המופקים מצמחים לצבע המורקס:

"לצבע המורקס היה בוחק חזק מאוד, והיה נקלט היטב, באופן שאינו דוהה כשאר הצבעים הידועים"¹¹⁹.

"כמִרְכָּן ידוע לנו, כי מהצמחים מופקים צבעים רבים בעלי ערך... בני ארץ גליה (צרפת הדיום), הנמצאת מעבר לאלפים, מפיקים את כל הצבעים הבאים מצור, את הקונכיליא¹²⁰ וכן את כל שאר הצבעים אך ורק באמצעות הצומח. הם אינם נזקקים לתור אחר המורקס בקרקעית הים ובמעמקיו במקומות אליהם שום עוגן לא חדרה מעולם... בעומדם על קרקע יבשה, אוספים בני המקום את צבעיהם כדרך שאנו אוספים את יכולי התירס – אולם הצבע שלהם לוקה בחיסרון אחד גדול, והוא שהוא דוהה בכביסה; אילולא כן, יכלו אנשי האצולה להתפאר ולהתנשא באופן מהודר לאין ערוך מעכשיו, או לכל הפחות תוך סיכון קטן בהרבה"¹²¹.

118 עיין עוד בענין זה לקמן עמ' 480.

Bender 1947, P. 4. 119

120 "קונכיליא" בדברי פליניוס הוא שם של גוון כחול – ראה דיון על כך להלן עמ' 478.

Pliny, Book XXII, Ch. 3. 121

10. הצבע שמפיקים מהחלזון מתקלקל סמוך למיתתו

איתא בגמרא שבת (ע"ה.): "דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה כי היכי דליציל [ני"ג: דליצלה¹²²] ציבעיה".

תופעה זו מתוארת במפורש במקורות רומיים ביחס לצבע הפורפורא:

פיליניוס: "נקודת מפתח היא להשתמש בדג כשעודנו בחיותו, שכן אחר מותו הוא פולט החוצה את אותו המיץ".¹²³

אריסטו: (היסטוריה של בעלי החיים 5, 15) "הדייגים מאוד חפצים לשבר את החיה לשברים בעודה חיה, שהרי אם תמות קודם לסיום התהליך, היא תקיא את הפרח; מהטעם הזה משאירים דייגים את החיות בתוך הרשתות עד שתתאסף כמות מספקת ויוכלו להתעסק בהם בזמן הרצוי להם".

אותה "הקאת המיץ" המוזכרת בפליניוס, ככל הנראה היא הגורמת לחסרון באיכות הצבע, או לחילופין לבליעתו של הצבע בתוך בשר השבלול. חסרון זה מתואר אף בספרים נוספים.¹²⁴

החלטנו לערוך ניסוי. לקחנו שני חלזונות ושברנו להם את הקונכיה. מהחלזון הראשון הוצאנו מיד את הצבע ומרחנו אותו אל תוך בד. את החלזון השני הנחנו בצד למשך כמהצית השעה, ורק אז הוצאנו את הצבע ומרחנו את צבעו אל תוך אותו בד במקום אחר.

שתי אבחנות התבהרו לעינינו –

1. זמן מועט אחר מותו של החלזון, הצבע מתחיל לנזול והוא נספג בבשר.

עינו של הצבע אף מתחיל להשתנות משחור לסגול.

2. הצבע הראשון עמד בעינו אחר שטיפת הבד, בעוד השני נשטף כמעט

לחלוטין.

122 כן היא גרסת הר"ח והרמב"ן (שם), וכן גרס הערוך, ובתשובות רב נטרונאי גאון (מכון אופק, סימן תפ"א) ור"א בן הרמב"ם (שו"ת ברכת אברהם סימן י"ט).
123 Pliny, Ch. 36. ראה גם: Aelian, De Natura Animalium (16:1), המתאר את אותה מציאות.

124 Aelian, De Natura Animalium, Book XVI Ch. 1. ראה גם: Rawlinson, 1889.

לתופעה שנגלתה לעינינו ישנו הסבר פשוט – ברגע שבו החלזון נשבר, מתחיל הצבע לנזול ולהיחשף לאוויר. בעקבות כך, עובר הצבע תהליך של חמצון (ועליכן השינוי בעינו). מכיוון שהצבע חייב להימצא בעיצומו של תהליך החיזור על־מנת שיתמזג בכד, הרי שברגע שמתאפשר לו לעבור חמצון, הוא יעבור בשטיפה. אף כי ניתן בעקבות כך להעביר את הצבע תהליך של חיזור (ההפך מחמצון), הרי שתהליך זה ארך זמן ולא תמיד הצליח במאת האחוזים כאשר נעשה באמצעות השיטות המקובלות בימי חז"ל.

התופעה אשר אובחנה בידי חז"ל אכן קיימת בחלזון זה ותועדה בברור גם במקורות חיצוניים.

11. הדם מוחזק בתוך בלוטה מיוחדת – 'מיפקד פקיד'
בתוספות מובא, שדם החלזון בו השתמשו לצביעה היה 'מיפקד פקיד' – היינו שהוחזק במקום מיוחד, אשר אינו מתערב בדם החיות של היצור.¹²⁵ בלוטת הריר שמוציאים מהמורקס (הנמצאת מתחת לריאה) תואמת את ההגדרה הזו.¹²⁶

12. הרמב"ם מתאר את דמו של החלזון כבעל מראה שחור
כתב הרמב"ם (הלכות ציצית פרק ב הלכה ב): "ודמו שחור כדיו".
זהו תיאור מדויק של מה שעיינו רואות כאשר פותחים את קונכיית המורקס. כשהקונכיה נשברת והבלוטה נחשפת, מתגלה וריד שחור הניכר לעין, שבו מאוכסן החומר הצובע. אותו וריד הינו, כאמור, שחור, בדיוק כפי שמתאר אותו הרמב"ם (ראה תמונה במדור התמונות שבסוף הספר, עמ' 520).
אבחנה זו מתוארת בדיוק באותו אופן עלידי כותבי אותו הזמן – בדיוק כפי שהובא ברמב"ם:

125 תוספות שבת (ע"ה.): "והשיב לו ר"ת דם חלזון הראוי לצביעה מיפקד פקיד ולא מיחייב על אותו דם משום נטילת נשמה".

Crossley, Headrick, Hirsch, Johnson, 2010. 126

“אותו חומר מופרש מכיל טיפה קטנטנה, המוחזקת בתוך וריד לבן, ממנו מזוקק הנוזל יקרהערך העשוי לצביעה, כאשר מראהו כגוון של שושנה עם נטיה מסוימת לשחרות”¹²⁷.

“קיימים מינים רבים של הפורפורא הסגול... אצל רובם, אותו לבלוב משונה, אשר נקראו על-שמו¹²⁸ למעשה הינו כהה עד כדי שחרות... יתר על כן, באופן כללי בימים הצפוניים, התפרחת הינה שחרורית...”¹²⁹

(אלו אשר ניסו לטעון כי הדם הינו בעל מראה שקוף/צהוב/ירוק/סגול, התייחסו לחומר הצבע כאשר זה הופרד מהחלזון ונחשף לחמצן ולאור. בעת תהליך של חמצון/חיזור, ניתן להבחין בכל אותם צבעים המוזכרים. מובן, כי כל זה אינו נוגע לתיאורם של הרמב"ם ואחרים; בעת פתיחת החלזון, הדם הינו שחור באופן הניכר לעין.)

13. צבע התכלת היה יקר ביותר

איתא בגמרא במנחות (מ"ד.): “ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים”. ובברייתא נוספת (מ"ג): “תניא, היה רבי מאיר אומר: גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת, משל למה הדבר דומה? למלך בשר ודם שאמר לשני עבדיו, לאחד אמר: הבא לי חותם של טיט, ולאחד אמר: הבא לי חותם של זהב, ופשעו שניהם ולא הביאו, איזה מהן עונשו מרובה? הוי אומר: זה שאמר לו הבא לי חותם של טיט ולא הביא”¹³⁰.

ברור מדברי חז"ל, כי הם החשיבו את התכלת כדבר נדיר ביוקרו. עובדה זו תועדה גם בידי כתבי אותו הזמן ביחס לצבע המורקס:

Pliny, Book IX, Ch. 60. 127

128 דהיינו פורפורא מלשון “פורפל”, סגול (purple).

129 אריסטו, תולדות בעלי החיים, 5, 15.

130 רבינו בחיי (במדבר ט"ו): “שהוא מצוי ולא היה לו להמנע”.

פליניוס: "דירבאפא הצורי"¹³¹ שלא היה אפשר לקנותו אפילו תמורת אלף דינרים לפאונד.¹³²
 טיאופומפוס: "בקולופון, היו שוקלים את צבעי הסגול בכסף."¹³³

ד. סיכום

כפי שהוכחנו, העובדה שצבע המורקס היה נפוץ בשימוש בזמן חז"ל לצביעת בדים בצבע תכלת בעבור המלכות, היא ראיה מספקת לכך שזהו התכלת של מצוה, שהרי בזמן חז"ל ובאזור בו פעלו, לא הייתה כל אפשרות לצבוע בד בצבע כחול שאינו תכלת כשרה או קלא אילן¹³⁴.

אפילו אם נתעלם מהראיה שהבאנו, אם נסרב לקבל כי חלזון המורקס הוא חלזון התכלת, נצטרך להאמין בכמה וכמה הנחות בלתימוכחות, אשר כולן בנויות על אותו יסוד, שבזמן חז"ל היו שני סוגי שבלולים, אשר היו נפוצים בשימוש. נהיה אז חייבים לומר, כי –

1. לשניהם היה תהליך צביעה זהה.
2. שניהם היו דומים לים.
3. על שניהם נגזרו גזרות באותו זמן בהיסטוריה.

131 דירבאפה: "בגדים צבועים פעמיים, או שנטבלו פעמיים, מיוונית: δίς – פעמיים, ו: βάπτω – לטבול" (John Bostock בהערה).

132 ראה Pliny, ch. 63. וראה גם: Aeschylus, Agamemnon (959) שמדמהו לכסף, וכן Isocrates, Panathenaicus (12:39) שמדמהו לזהב. וראה גם Laiou, 2002: "בזמן שמשי בלתימעובד עלה 12,000 דינרים לפאונד, מורקס בלאטה (הסגול המוכר) צבוע במשי עלה סכום מדהים של 150,000 דינרים לפאונד. הפורפור המילסי עלה 12,000 דינרים לפאונד ועל פורפור צורי בהיר ניתן היה לקבל 16,000 דינרים לפאונד. בלאטה בהיר עוד יותר (הסגול המוכר) נמכר ב־32,000 דינרים לפאונד."

133 הובא ע"י Athenaeus (12:526) בסביבות שנת ג' תק"ס (200 לפסה"ע) – כך לפי Gulick, Barton 1941.

134 עייף לעיל עמ' 411-412, שם הוכחנו מהגמ' בעירובין ובמנחות שלא היה בנמצא מין נוסף, אשר ניתן היה לצבוע בו צבע תכלת, ואשר היה פסול לציצית. וע"ע לעיל עמ' 397, שכן מוכח מהתוספתא שסתמה וכתבה: "תכלת אינה כשרה אלא מן החלזון".

4. **בשניהם** הופסק השימוש באותו זמן בהיסטוריה.
 5. **שניהם** היו מצויים בין סולמא דצור לחיפה.
 6. **שניהם** נקראו בשם פורפורה.
 7. **משניהם** הפיקו צבע שנקרא יקינטוס – $\sigma\acute{\upsilon}\kappa\iota\nu\theta\omicron\varsigma$.
 8. **שניהם** היו בעלי מראה זהה לשל קלא אילן.
 9. **שניהם** מובחנים מצבע אינדיגו (קלא אילן) אך ורק בכך שהם – שני השבלולים, המורקס ותאומו הבלתי-נודע – מפיקים צבע שאינו דוהה, בעוד שצבע האינדיגו דוהה.
 10. **בשניהם** יש להפיק את הצבע בעודם חיים.
 11. **בשניהם** היה צבע כנוס בתוך בלוטה, המובדלת מדם החיות של השבלול.
 12. **לשניהם** יש דם במראה שחור.
 13. **שניהם** היו יקרי ערך באופן מיוחד.
- ולמרות כל האמור:**

1. רק על אחד מהם יש בידינו תיעוד נרחב בסופרי אומות העולם, ונמצאו ממנו ערימות של רבבות קונכיות ושאר ממצאים, בעוד שהשני לא הותיר בידינו שריד וזכר.
2. רק אותו אחד **שאיננו יודעים** עליו דבר **הוא הוא** הכשר לתכלת, בעוד שאותו שאנו **יודעים** עליו רבות **אינו כשר** לתכלת (וזאת מטעם כמוס שאיננו יודעים ואשר לא הוזכר בחז"ל ולו ברמז¹³⁵).
3. **ועל-אף** הדמיון המוחלט שבין שני החלזונות, חז"ל לא הזכירו ולו פעם אחת את אותו תאום שאינו כשר, ולא נתנו בידינו שום קנה-מידה על-מנת שנבחין באמצעותו בינו לבין החלזון הכשר (כפי שעשו ביחס לקלא אילן המופק מהצומח).

חלק ג' - שאלות נפוצות

הצורך ב'מסורת'

שאלה: האם אנו זקוקים ל'מסורת' על מנת לברר מהו החלזון?

תשובה:

בדומה לכמעט כל סוגיה בהלכה, אין נצרכת מסורת כדי לזהות את החלזון. אפילו באותן סוגיות בהלכה שבהן אנו נזקקים לזיהויו של חפץ או של בעל חיים מסוים, אין הדבר תלוי בקיומה או איקיומה של 'מסורת'. על-מנת לברר מציאות עובדתית, ניתן לסמוך על כל מקור מהימן¹³⁶, גם כשהדבר נוגע להלכה למעשה¹³⁷.

136 עיין שו"ת הרמ"א (סימן ז'): "תחילה אענה מה שהרעיש אדוני את העולם עלי בהביאי במכתבי הראשון דבר חכמת היונים וראש הפילוסופים, ועל זה כתב אדוני שהתורה חוגרת שק כו'... באמת אומר שיש לי כזו שתי תשובות בדבר, ושתייהן אמיתיות לפי מעוט השגתי. וזה... לא אסרו ללמוד דברי החכמים וחקירתם במהות המציאות וטבעיהן כי אדרבה על ידי זה נודע גדולתו של יוצר בראשית יתברך... וכזה עשו כל החכמים שהביאו דברי החוקרים בספריהם, כאשר גלוי לכל..."

137 וכמש"כ הרמב"ם בהלכות קידוש החודש (פרק י"ז הלכה כ"ד): "וטעם כל אלו החשבונות ומפני מה מוסיפים מניין זה ומפני מה גורעין, והיאך נודע כל דבר ודבר מאלו הדברים, והראיה על כל דבר ודבר, היא חכמת התקופות והגימטריות שחברו בה חכמי יון ספרים הרבה והם הנמצאים עכשיו ביד החכמים, אבל הספרים שחברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו, ומאחר שכל אלו הדברים בראיות ברורות הם שאין בהם דופי ואי אפשר לאדם להרהר אחריהם, אין חוששין למחבר בין שחברו אותו נביאים בין שחברו אותם גוים, שכל דבר שנתגלה טעמו ונודעה אמתתו בראיות שאין בהם דופי אין סומכין על זה האיש שאמרו או שלמדו אלא על הראייה שנתגלתה והטעם שנודע". וע"ע מש"כ החת"ס (נדה י"ח). בענין מציאות אברי אשה בהלכה: "אחרי החקירה מפי ספרים וסופרים חכמי וספרי הניתוח א"א לנו להכחיש המציאות שאינו כפרש"י ותוס' וציוור מהר"ם לובלין ואין לנו אלא מ"ש הרמב"ם בחיבורו ובפי' המשנה...". וכמו"כ בשו"ת חת"ס (ח"ב יו"ד סי' ע"ח): "הנה בשבת פרק רבי עקיבא אחז"ל שלענין יניקת זרעים סמכו חז"ל על חכמי הגוים הקדמונים...", וכן שם (סי' של"ח ד"ה ונחזי אנן): "אולי הי' אז מסורת מבעלי טבעיים הראשונים אעפ"י שנשכח מרופאי זמנינו ועליהם סמכו חז"ל בהרבה ענינים מעניני התורה". וע"ע שבת (פ"ה). "ומגלן דהא דקים להו לרבנן...", וירושלמי (כלאים פרק ד' הלכה ד') ובמראה הפנים שם, ואכמ"ל.

- לגבי זיהוי העופות הטמאים שנאמרו בתורה (ומזה ניתן ללמוד דין כמה סימנים מעכבים ואילו מתוכם), הרמב"ן וראשונים נוספים מזהים את העופות ע"י סימני הגמרא ובאמצעות בדיקה שעשו בעצמם על גופם של העופות ואיבריהם¹³⁸.
 - בדומה לזה, לגבי השקל של תורה (ומכאן נלמדים דינים הנוגעים לחמשה סלעים של פדיון הבן) הרמב"ן קבע את משקלו על-פי שקל עתיק שהראו לו כשהגיע לארץ ישראל¹³⁹.
 - נחלקו הראשונים בזיהוי האורז אם הוא ריי"ז או היר"ז (והדבר נוגע לעניין ברכת בורא מיני מזונות¹⁴⁰). ידוע שהגר"א קבע שאורז הוא ריי"ז אך ורק באמצעות ניסויים שערך¹⁴¹.
- ביחס לתכלת עצמה, כותב המהרי"ל (ה'ק"כ-ה'קפ"ז) כי היא יכולה לחזור מעצמה או שאפשר למוצאה באמצעות הסימנים שנאמרו בתיאור החלזון. שו"ת מהרי"ל החדשות (סימן ה' ד"ה ב'):

138 כגון לזיהוי העורב, הנשר, בת היענה, הדיה ועוד, עיין רמב"ן (חולין ס"ב): באריכות: "אחר שכתבתי בהלכות העופות פי' מקצת הראשונים ז"ל וראיתי דרכי כולם חזרתי לבדוק בעופות, ותפשי תחלה בעורב השחור... והרבה דברים באגדות ובתלמוד מוכיחות עליו... ולפי שאין אנו יכולין להכחיש דברים הנראים לעינים, אנו חוזרים על כרחנו לאחוז דרך הרב ר' משה בר' יוסף...", וכן בתוס' (שמן ס"ג). ובראשונים נוספים שם.

139 עיין לעיל הערה 83 שהבאנו דברי הרמב"ן בזה, שהביא סיוע לרש"י ממתבע עתיק שהראו לו, דלא כמש"כ הוא עצמו בפירושו עה"ת (שמות ל', י"ג). והובא להלכה לענין פדיון הבן בשו"ת תשב"ץ (חלק ג' סי' רכ"ו): "והרמב"ן ז"ל ראה בארץ ישראל זה השקל משקלו כמו שכתב רש"י ז"ל".

140 עיין ברכות ל"ז. ושם ברש"י ותוס' וראשונים. ועיין מגן אברהם (סי' ר"ח סק"ט): "האורז – ריי"ז, דוחן היר"ז בל"א וי"מ איפכא...".

141 הוא הוכיח שאורז היא ריי"ז ולא היר"ז ע"פ המשנה (בבא מציעא ג', ד') ובאמצעות מדידת שיעור החסרונות לאורז ולדוחן. הובא בתשובות והנהגות (ח"א קפ"ו), ובשם ר' רפאל קצנלנבוגן זצ"ל בספר מעשה רב (הוצאת ויינרעב, סי' ע"א במילואים).

"... וסברא הוא דשמא יחזור דבר לקילקולו **שיהא תכלת מצוי**
 (- וע"י כך עלולה להתעורר בתכלת, שעשויה מצמר, בעיה של
 שעטנז), כ"ש למאי דכתב סמ"ג (עשה כ"ו) דאותו דג חלזון הוא בים
 המלח (ים התיכון)¹⁴² וכתב סימנין, **בקל היה לעשות תכלת...**"

על אותה דרך כתב ה"בית הלוי" שאם נוכיח כי החלזון נמצא (אפילו בלא מסורת
 ישירה), אזי נהיה מחוייבים ללבושו:

"כמע"ל לא ביאר בדבריו מה זאת מצא אחר שנשכח, אם מציאת
 הדג או הוצאת צבעו, ורק אחרי אשר כמע"ל יברר זאת, היינו היה
 בזה דבר הנשכח והוא מצאה, **אז נהיה מחוייבים לשמוע אליי**
וללבושו."¹⁴³

ישנם אחרונים נוספים, אשר קבעו גם כן, כי התכלת יכולה לחזור בכל זמן ומבלי
 להצריך מסורת (ראה להלן הערה 170).

המסקנה העולה:

אם אפשר לברר את הנידון באמצעות ראיות אחרות, אין נצרכת מסורת כדי
 לקבוע הלכה למעשה.

*

142 מש"כ "ים המלח" כן דרכו של הרמב"ם (שממנו ציטט הסמ"ג), כגון בפיה"מ להרמב"ם
 (כלים ט"ו, א'; טבול יום ד", ה'; וכן בחתימת פה"מ"ש לרמב"ם). וכוונתו לים הגדול שמימיו
 מלוחים כי כן נקרא בערבית "אלבחר אלמאלח", עיי' מש"כ ר"י קאפח (שם). וכן פי' הר"ח
 (פסחים כ"ח.), שים המלח בגמרא הוא הים הגדול. וכ"כ במעדני מלך (הל' כלאי בגדים ז'),
 ובספר קרית מלך להגרח"ק שליט"א (ציצית ב', ב'), ועיי' במקו"צ לרמב"ם מהדו' ש"פ (הל'
 כלאים י' א'; מע"ש ב', ב'), ובילקוט שנויי נוסחאות (הל' ערכין ח', ח'), וכן ברד"ל (ביאור
 לפדר"א י"ח), ודברי יהוסף (סי' ל"ט).

143 הגרי"ד סולובייציק זצ"ל (הבית הלוי), הובא לשונו בהקדמה לספר "עין התכלת".

'מסורת' שלילית

שאלה: בסביבות שנת ה'תרמ"ז (1887 לספה"ע), טען האדמו"ר מראדז'ין כי חלזון הינו בריה ימית מסוג דיונון, אשר נקרא 'דיונון הרוקחים' (*Sepia officinalis*). ה"בית הלוי" דחה את דבריו משום שאילו הדיונון היה קיים וידוע במציאות במשך כל ההיסטוריה ומעולם לא נעשה בו שימוש לתכלת, הרי יש לנו כעין מסורת, ולפיה דג זה איננו החלזון. וכך כתב הבית הלוי (הובא לשונו בהקדמה לספר "עין התכלת"): "אכן אם נאמר כי הדג היה במציאות, וגם הוצאת צבעו היה ידוע בכל זמן מהזמנים שעברו עלינו מעת שפסקה התכלת מישראל, ועל כל זה לא לבשוהו אבותינו ואבות אבותינו, הרי הוא כאילו יש לנו בקבלה ומסורה מאבותינו כי זה הדג וצבעו איננו החלזון והתכלת אף שהוא בכל הסימנים שסמנו בו חז"ל, כי אפילו נרבה כחול ראיות לא יועילו נגד הקבלה והמסורה, ורק אחרי אשר יברר לנו כי דג זה או מלאכת צבעו נפסק ונשכח מציאתו או ידיעתו בשום זמן מהזמנים ונפסקה בזה הקבלה אז יהיה לנו דברי ההלכה לראיה". לאור זאת, האם אין מקום לחוש שבכל אופן ישנה מסורת ולפיה אין התכלת מצוי בדינו?

תשובה:

קיים הבדל מהותי בין דיונון הרוקחים למורקס. הדיונון, שעליו טען האדמו"ר מראדז'ין כי הוא החלזון, שימש במשך כל הדורות כמקור להפקת דיו. ואכן, שמו היווני של הדיונון – סיפייה – מזוהה עד היום עם צבעו החום של הדיו שאותו הוא מפיק¹⁴⁴.

ביחס למורקס, לעומת זאת, אין כל "מסורת שלילית" מן הסוג הזה, כפי שביארנו בעמ' 445. **אדרבה**, הארכנו לבאר מדוע היה הדבר בלתי אפשרי להשיג את צבע המורקס קרוב לאלף שנים, וגם אחר-כך, זה לא חזר בנקל. הן זיהויו הנשכח של החלזון והן ידיעת האופן שבו מפיקים ממנו כחול שוחזרו בהצלחה רק בשנים האחרונות ממש. ה"בית הלוי" **קובע בבירור**, כי במידה שנוכל להסביר

באופן המניח את הדעת מדוע הופסק השימוש בחלזון¹⁴⁵, אזי נהיה "מחוייבים ללבושו"¹⁴⁶.

המסקנה העולה:

טענתו של ה"בית הלוי" כנגד התכלת של ראדז'ין לא רק שאינה תקפה לגבי המורקס, אלא שהיא מהווה למעשה תנא דמסייע לזיהויו של חלזון המורקס כחלזון התכלת של תורה.

*

חיוב לקיים מצוה שעשייתה מוטלת בספק

שאלה: לעתים מושמעת טענה בשם ה"בית הלוי"¹⁴⁷, שלפיה לא חל על האדם חיוב לקיים מצוה מתוך ספק אא"כ הוא יודע בוודאות שאחר שיעשה כן, הוא יצא ידי חובתו. אולם במידה ויישאר בספק גם אחר שיעשה את אותה פעולה, הרי שלא על זה נאמר הכלל של ספק דאורייתא לחומרא. על-פי סברה זו אפשר

145 כמובן, שה"בית הלוי" התייחס לדיונון של האדמו"ר מראדז'ין, אך ללא ספק היה מחיל את הכלל הזה ביתר שאת על המורקס.

146 ראוי להעיר בנוסף, כי רוב רובו של בית ישראל נוהגים כיום לאכול בשר תרנגול הודו (Turkey). ובאמת, ידוע שאין לעוף הזה, אשר מקורו ביבשת אמריקה, מסורת על כשרותו, והרי אנו נוקטים (י"ד סי' פב) שלסימני כשרות בעוף צריך מסורת. ואם כן כל מי שאוכלה היום סומך – **להקל** – על ידע מדעי שאינו דורס, וד"ל.

147 כך אומרים משמו, והובא בספר תשובות והנהגות (ח"א סי' כ"ו, אולם שם בח"ד סי' ה כתב כן בשם המהרי"ל דיסקין, וצ"ע.). וכן בישורון (ח"י עמ' תרע"ב), אמנם בספר חיצו גבורים (ח"ג עמ' ע"ב בהערה) כתב: "שמענו מהגרא"י [סולובייצקי] **שהוא לא שמע סברא זו בשם הבית הלוי**", ובאמת כבר הבאנו מה"בית הלוי" עצמו שטען טענה אחרת לגמרי, ואדרבה, הוא קבע שאם יברר איך לא היה נמצא בזמן מהזמנים היינו מחוייבים ללבושו, ומשמע מדבריו שהיינו מחוייבים בכך אף ללא הוכחה ודאית. ועיין ספר "גור אריה יהודא" (מבנו של הגר"מ זעמבא הי"ד – שו"ת סי' ז-ח') שהביא סברא זו ודן בה בארוכה. וכן בספר "משמרת מצוה" (ווארשא תרצ"ב, נמצא באוצר החכמה) – ספר שלם, אשר דן בסברה זו ודוחה אותה בשתי ידים. ועיין מש"כ בזה הגרזנ"ג שליט"א בהסכמתו (המובאת לעיל, בראש הספר).

לטעון, שמכיון שאפילו מי שיטיל את תכלת המורקס עדיין לא יתברר לו בוודאות שקיים את המצוה, הרי שאינו מחוייב להחמיר עד כדי כך¹⁴⁸.

תשובה:

מהלך זה הינו מהלך מחודש, המנוגד לדעת כל שאר הפוסקים. הפוסקים כתבו שאדם שיש לו זוג תפילין אשר כשרותם מוטלת בספק ואין ברשותו אחרים, או אתרוג מסופק, הרי הוא מחוייב להניח את התפילין וליטול את האתרוג¹⁴⁹, הגם שאפילו אחר שיעשה כן עדיין יישאר מסופק האם קיים את המצוה. באותו אופן, אפילו אם יתעקש אדם ויטען כי המורקס אינו אלא ספק תכלת, הוא יהיה מחוייב ללבושו על-פי דעת הפוסקים הנ"ל.

העולה למסקנה:

אדם מחוייב לקיים מצוה זו גם במידה שהוא מסופק האם זו תכלת של תורה.

*

148 יש שהבינו כן מדברי הפמ"ג (א"א קצ"ד, ג), אמנם המעיין שם יראה שכל דבריו נאמרו דווקא כאשר קיים צד של "לא תשא" כשיחמיר, וכמו שביאר הוא עצמו בפירוש בפתחה להלכות ברכות: "ומי שאינו יודע רק ברכה אחת לא יברך **משום חומר לא תשא**, שמא דווקא שלש בעיניו, וכהאי גוונא לא אמרינן ספק לחומרא מן התורה ועליו לתקן, הואיל ואינו יודע גם עתה אם מתקן, כמו שיראה הרואה בסימן קצ"ד במ"א את גימ"ל ובפריי שם". אמנם, במקום שאין חשש "לא תשא" פסק הפמ"ג במק"א שמחוייב מספק, וכדלקמן בהערה הבאה.

149 כמבואר בר"ן (סוכה כב: ד"ה אמר) שהובא בב"י (סי' תרס"ה) ומ"א (סי' תרס"ב), לגבי נטילת אתרוג בין השמשות. וכ"כ במ"ב (סי' ל"ט ס"ק כ"ו) שאם יש צד פסול בתפילין ואין חזקת כשרות, אעפ"כ מחוייב האדם ללבושם מספק: "ואם נקרע חיפוי הבתים או שנשרו במים צריכין בדיקה יתכף שמא נמחק הכתב או נתקלקל. וכל שצריך בדיקה מן הדין ואין לו מי שיבדוק ויתפור אותם מניחם בלא ברכה". וכ"פ המ"ב בעוד **מקומות של ספק קיום מצוה דאורייתא דמחוייב לקיימה מספק**, עיין סי' קצ"ד ס"ק י"ג ובסי' תרמ"ח סע' כ"א בביאור הלכה). וכן מבואר בפמ"ג (מש"ז ל"ו אות ו'), שר"ע הגר"ז (סי' ל"ט סע' י"א), ובשו"ת רבי עקיבא איגר (קמא ס"ד): "באם אין לו תפילין אחרים רק אותם שכתבן נכרי דאם מטעם לאו בר כוונה הוי **עכ"פ ספק ומחוייב להניחן** דדלמא תלאן לשמן". וכן בהגהות הגרע"א (או"ח סי' תרמ"ח מג"א אות ד') באתרוג שהוא ספק בפלוגתא דרבוותא אם יש לו דין נימוח, כתב: "ונ"מ לדינא באם לא היה לו רק זה האתרוג **הוי מחוייב ליטלו** בלא ברכה". וכן בבכורו יעקב (תרמ"ח ס"ק נ"ג): "ועכ"פ **ספק מורכב אם אין לו אחר יטלו** בלא ברכה". וכן מבואר בפי"ש המיוחס לריטב"א ובראב"ד (בשטמ"ק ב"מ ו' ע"ב), עי"ש.

חששות בלבישת ציצית הצבועה בצבע כחול שאינו כשר לתכלת

שאלה: איתא בבבא מציעא (ס"א:): "אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים ברבית, יציאת מצרים גבי ציצית, יציאת מצרים במשקלות? אמר הקדוש ברוך הוא: אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור – אני הוא שעתיד ליפרע ממני שתולה מעותיו בכרי ומלוה אותם לישראל ברבית, וממי שטומן משקלותיו במלח, וממי שתולה קלא אילן בכגדו ואומר תכלת הוא". ישנם המסיקים מהגמרא הנ"ל, שקיים עונש מיוחד למי שלובש תכלת פסולה, וממילא אם קיים חשש ולו רחוק ביותר, שהתכלת הזו פסולה, הרי שאל לו לאדם ללבוש אותה מחמת החשש שיבוא עליו דין שמים מיוחד השמור למי שלובש קלא אילן.

תשובה:

הדברים הללו משוללי יסוד מן הטעמים הבאים:

1. אפילו אם נאמר שהגמרא כאן מדברת על אדם שלובש קלא אילן במקום תכלת¹⁵⁰, הרי מובן מההקשר, כי היא משווה אותו לשני הציורים הקודמים, אשר עניינם גניבת דעת ורמאות. כך גם לגבי קלא אילן, מדובר באדם שמתחזה כירא שמים הלובש תכלת כשרה, בשעה שלאמיתו של דבר היא מזויפת. הגמרא מודיעה לאדם כזה, כי על אף שלעיני בשר לא נגלה עונו, שהוא לובש "תכלת" מזויף, כלפי שמים הכול גלוי, והוא עתיד ליתן את הדין¹⁵¹.

2. הרא"ש וראשונים נוספים כותבים כי הגמרא כאן אינה מדברת על מי שלובש ציצית עם קלא אילן, כי אם באדם שמוכר קלא אילן בתורת תכלת, כעין מה שראינו בציורים הקודמים של הגמרא, שהם עניינים של רמאות בממון. שלושת הציורים הללו (ריבית, משקלות ותכלת) הם שלושה מיני

150 כפירוש מהרש"א בתוס', דלא כמהרש"ל שפירש גם את דברי התוס' כהבנת הרא"ש. עיין בהערה 152.

151 עיין דרש משה (סוף פרשת שלח): "אבל הוא עושה כדי שיאמרו עליו שהוא בזבז דמים אף שהוא עני להשיג תכלת, והוי הרמאות לעלמא כדי שיחזיקוהו מקיים מצוות יותר מכפי שהוא באמת... וזה אסרה תורה ונענש ע"ז".

רמאויות שניתן לרמות באמצעותם בנקל בלא שידעו, ועל כן הזהירה תורה במיוחד שלא לעשות כן¹⁵².

יהא הפירוש אשר יהא, הנושא של אותה גמרא הוא גניבה, זיוף ורמאות, ובוודאי אין מדובר בה על אדם הלובש תכלת שלפי דעתו יש צד גדול כי מדובר בתכלת של תורה. אדם כזה ודאי יקבל רק שכר משמים עבור השתדלותו בקיום מצוה רבה זו.

*

שאלה: מה לגבי המנהג המובא ברמ"א (או"ח ט' סעיף ה'), שחוטי הציצית לעולם צריכים להיות לבנים, ולא משום צבע אחר: "י"א שצריך לעשות הציצית מצבע הטלית, והמדקדקים נוהגים כן". הגה: והאשכנזים אין נוהגין לעשות הציצית רק לבנים, אף בבגדים צבועים, ואין לשנות (ת"ה סימן מ"ו)?"

תשובה:

מחלוקתם של השו"ע והרמ"א מיוסדת על מחלוקת ראשונים לגבי הדין האמור בגמרא, שהציצית תהיה מ'מין כנף'. הברייתא המובאת בגמרא מנחות (מ"א:) קובעת: "טלית אין פוטר בה אלא מינה"¹⁵³.

152 רא"ש (בבא מציעא פרק ה' סימן ד'): "ומי שתולה קלא אילן בבגדו למכרו בשביל תכלת", וכן בשיטה מקובצת בשם רבנו יהונתן: "שתולה קלא אילן בבגדו וכו'. ומחזיק עצמו כחסיד וגם מאנה ומרמה אחרים שמוכר להם קלא אילן שרואין שגם הוא עושה ממנו ציצית". ובתוספות בבא מציעא ס"א: ד"ה שתולה כתבו: "ואף על גב דעובר על מצות ציצית מ"מ איצטריך קרא לעבור עליו משעת תלייה". ונחלקו המפרשים בהבנת דבריהם. המהר"ם מלובלין כתב: "וכמו שכתב הרא"ש דבתולה קלא אילן ומוכרו לאחרים בשל תכלת איירי, ויש לפרש כוונת התוס' בענין אחר, דלעולם התוס' ס"ל כפירוש הרא"ש דאיירי בתולה קלא אילן בבגד ומוכרו לאחרים דומיא דכל הני דשמעתין כמו גבי רבית ושרצים בסמוך והשתא עושה שתי רעות: אחת שמרמה את הבריות וגוזל את הרבים שמוכר להם קלא אילן שהוא בזול שדמיו מועטים בשל תכלת שדמיו יקרים בתכלית היוקר, ועוד שנית שהוא מבטל רבים ממצות ציצית וגורם שהלובשם עובר על מצות ציצית". ובמהרש"א: "ומיהו הרא"ש כתב גם בציצית דמיירי נמי בכה"ג שתולה קלא אילן ומוכרו לאחרים דהשתא הוה שפיר אני הוא שהבחנתי כו' ככל אינך, אבל התוס' לא משמע להו לפרש הכי דא"כ הל"ל שתולה קלא אילן בבגדים ומוכרן לישראל כדאמר בשרצים אבל בבגדו משמע בבגד של עצמו. ומהרש"ל כתב בזה דרך אחרת ואין להאריך בדחוקים ודו"ק".

153 וכן במנחות (ל"ח ול"ט, וכן שבת כ"ז: ; יבמות ד: ; נזיר נ"ח.). "דכתיב: הכנף – מין כנף".

נחלקו הראשונים בשאלה מהו "מינה" של הטלית. רש"י והרמב"ם לומדים כי החוטים שאינם תכלת חייבים להיות מאותו צבע של הבגד. כך, לדוגמא, מי שבגדו בצבע אדום, אותם חוטים שאינם תכלת יהיו בו אדומים, מי שבגדו ירוק יטיל ירוקים וכו'.¹⁵⁴

ראשונים אחרים מפרשים, כי בביטוי "טלית אין פוטר בה אלא מינה" מתייחסת הגמרא לחומר שממנו עשוי הבד של הבגד ולא לצבע החוטים. לפי הבנה זו, החוטים שאינם תכלת יהיו מאותו חומר שממנו עשוי הבגד, כך שבבגד העשוי משי יהיו אף החוטים ממשי, בבגד העשוי כותנה יהיו אף החוטים חוטי כותנה וכדומה.¹⁵⁵

כאמור לעיל, מחלוקת השו"ע והרמ"א מבוססת על שתי ההבנות הללו בסוגיה. השו"ע הולך בשיטת רש"י והרמב"ם, שעל החוטים להיות מאותו צבע של הבגד, ומוסיף השו"ע שהמדקדקים נוהגים כן – דהיינו שהוא דין לכתחילה. הרמ"א חולק, וקובע כי ללא קשר לצבע הבגד, על החוטים להיות לבנים. למעשה, הוא סובר כי אין צורך לחשוש לשיטת רש"י והרמב"ם, שכן הוא סובר כאותם ראשונים שפירשו כי "מין כנף" מתייחס לחומר של הבגד, וכדלעיל.

החזו"א מעיר שכל הנידון הנ"ל מתייחס רק לאותם חוטים אשר אינם עומדים תחת חוטי התכלת. מצות ציצית מחייבת שמקצת החוטים יהיו לבן (לדעת

154 כן משמע מרש"י מנחות מא: ד"ה כל מיני צבעים. וכ"ה שיטת הרמב"ם הל' ציצית ב', ח': "טלית שהיא כולה אדומה או ירוקה או משאר צבעונין עושה חוטי לבן שלה כעין צבעה אם ירוקה ירוקין אם אדומה אדומין", וכפירוש הראב"ד שם. אולם בכס"מ הביא מהמהר"ן ן' חביב שאין זו כוונת הרמב"ם, ע"ש.

155 טור (סי' ט') בשם ר"י, ספר מצוות גדול (עשין סימן כ"ו): "כתיב הכנף מין כנף, פירוש דמשמע שאם יש לו טלית של משי עושה לו ציצית של משי", שו"ת הרשב"א (חלק ג' סי' ר"פ): "מה שאמרת: בטלית צבוע, שצריך להיות חוטי ציצית מאותו צבע... אבל אני לא ראיתי אחד מרבתי נ"ע שחששו לזה כלל". תרומת הדשן (סי' מ"ו): "ואפי' בט"ק שהוא ממניני צבעים, לא ראיתי מימי אחד שהיה מצויין רק בציצית לבן ולא צבוע, ואף על גב דאין קפידא בצבע כלל, מ"מ הואיל ולא נהגו כן, נראה דליכא למיגזר ביה שמא יצרפנו עם החוטיין". תוספות מנחות (מ"א:): "ועוד נראה דאיירי בשאר מינים כגון שיראין וכלך וסיריקין דאין פוטר אלא במינים מדאורייתא".

הרמ"א) או מאותו צבע של הבגד (לדעת המחבר) ואילו השאר יהיו תכלת (המספר המדויק של הלבן והתכלת תלוי במחלוקת ראשונים והוא מצריך דיון בפני עצמו). ההלכה של "מין כנף" מעולם לא נאמרה ביחס לחוטים העומדים תחת התכלת. מכאן, שגם אם אדם יטיל קלא אילן במקום תכלת, אין בכך משום חסרון בדין "מין כנף", והמשמעות ההלכתית תהיה זהה למה שהיה אילו הטיל לבן תחת התכלת, כמו המנהג כיום¹⁵⁶.

ניתן להוכיח מהגמרא שבחוטים העומדים במקום תכלת אין דין של 'מין כנף'. הגמרא דנה בטעם שבגינו גזרו שלא להטיל כלאים בציצית, דהיינו חוטי צמר בבגד פשתן. החשש הינו שמא יטיל אדם חוטי קלא אילן במקום תכלת ויעבור בכך על איסור שעטנז, כיון שאינה תכלת כשרה, וממילא אין כאן עשה של ציצית אשר ידחה לא תעשה של שעטנז. הגמרא שם דוחה את הטעם הזה, משום ש"לא יהא אלא לבן", כלומר שקלא אילן אינו יותר גרוע מחוטים שלא היו צבועים כלל ונשארו לבן [וגם אז יהיה פטור מאיסור שעטנז]¹⁵⁷. אם כוונת הברייתא הינה

156 חזון איש (או"ח סי' ג' סקכ"ה): "מיהו דוקא ב' חוטין צריכין בצבע הבגד, אבל אם אין לו תכלת ונותן ד' לבן, אין קפידא בב' הנוספות באיזה צבע יהיו, וראי' מהא דפריך בגמ' מ' א' ולא יהא אלא לבן ואם איתא דכל ד' חוטין צריכין ממין הטלית בצבען א"כ בסדין לבן אין כאן ציצית וכבר הביא סמ"ג ראי' זו לרחות פרש"י דסמ"ג סובר דבמקום דליכא תכלת וארבעתן לבן יש לכל ד' חוטין דין לבן, וא"כ מוכח בגמ' דא"צ כלל בלבן צבע של הטלית, אבל לפרש"י והר"מ ע"כ צ"ל דיש חילוק בין ב' החוטין של לבן ובין ב' החוטין הנוספים תחת התכלת". וכ"כ הגאון המלבי"ם בספרו "ארצות החיים" (ט', ה'), ובמשנה ברורה (ט' סקי"ד) פסק כסברת ה"ארצות החיים" בזה.

157 מנחות (מ.): "תנו רבנן: סדין בציצית – ב"ש פוטרין, וב"ה מחייבין, והלכה כדברי ב"ה. א"ר אליעזר ב"ר צדוק: והלא כל המטיל תכלת בירושלים אינו אלא מן המתמיהין! אמר רבי: א"כ, למה אסרו? לפי שאין בקיאין. אמר ליה רבא בר רב חנא לרבא: ולרמו בי עשרה ונפקן לשוקא ומפרסמא למילתא! כל שכן דמתמהו עילון. ולידרשא בפירקא! גזירה משום קלא אילן. **ולא יהא אלא לבן!**" וכתב ספר מצוות גדול עשין (סימן כ"ו): "עוד יש ללמוד מכאן **שהמטיל ציצית צבועים בטלית לבן שאין לחוש**, מדמקשה לא יהא אלא לבן משמע שאינו חושש בצבע לא לקשיא ולא לתירוץ רק שלא יהא שם כלאים, ועוד אומר בתחלת פרק התכלת (לח:): מידי צבעא גרים שהרי מין כנף אומר הכתוב ולא מין צבע כנף, ורבינו שלמה שפירש שם (מא: ד"ה מיתבי) גבי טלית אין פוטר בה אלא מינה במין הצבע לא דק". ומה שחולק בזה על רש"י, לדברינו יש ליישב בפשיטות דרש"י כתב כן רק בחוטין של לבן ולא

ש"אין פוטר בה אלא מינה" חל גם על הצבע של חוטי התכלת, אזי לא מובן מדוע קלא אילן אינו גרוע יותר מלבן, הלא זה אינו 'מינה'! אםיכן פשוט, שהגמרא הבינה שעכ"פ על החוטים שהם במקום חוטי התכלת לא חל הדין של "אין פוטר בה אלא מינה".

העולה למסקנה:

החסרון של 'מין כנף' אינו שייך לחוטים העומדים במקום חוטי התכלת.

*

דברי האריז"ל שתכלת נוהגת רק בזמן המקדש

שאלה: כיצד ניתן ליישב את דברי האריז"ל, ולפיהם התכלת אינה נוהגת אלא בזמן שביהמ"ק בנוי¹⁵⁸?

תשובה:

מאוד קשה יהיה להבין מאמר זה כפשוטו, שהרי התכלת היה מצוי במשך כל תקופת האמוראים וכן בזמן רבנן סבוראי וייתכן שאף עד תקופת הגאונים (כמבואר בעמ' 417). במילים אחרות, הרינו רואים, כי לאורך תקופה של בין חמש מאות לשמונה מאות שנים אחר חורבן הבית עדיין היה התכלת מצוי. ניתן לפרש בדברי האריז"ל כי כוונתו לומר, שמזמן חורבן הבית החלו הגזירות על התכלת (ראה עמ' 418), ועם החורבן למעשה החלה להיעלם מצווה זו, ואין כוונתו לתאריך המדויק של החורבן. ועל פי זה ניתן לומר, שגם בזמן

בחוטין שהם במקום התכלת, וכמש"כ בארצות החיים (ט', ה' המאיר לארץ את ל"ב): "כן נראה פשוט, דהא בשני חוטין הבאין במקום תכלת כמשי"ת לא שייך בהו מין כנף, ובזה סרה מהר הקושיא שהקשה הסמ"ג על רש"י... ולמ"ש לק"מ דהא שני חוטין לבנים אלה ניתן במקום תכלת ויכולים להיות צבועים באיזה צבע שירצו". ואפשר לומר כי לדעת הסמ"ג, כאשר אין תכלת אזי חל דין לבן על כל החוטין, ומשום כך הוא חולק על רש"י מכח הגמרא הנ"ל (וכן דייק הגר"נ רוטמן שליט"א ממה שכתב הסמ"ג ביחס לדין גרדומים, ע"ש). אולם להלכה בין לרש"י ובין לסמ"ג אין דין שיהא הצבע של החוטין כצבע הבגד (עכ"פ אלאו שעומדים תחת התכלת).

158 שער הכוונות, ענין ציצית דרוש ד' ו'; פע"ח, שער הציצית פ"ה.

שבו סוף הגלות מתקרב (אפילו מאות שנים לפני), יתגלה התכלת. ובימינו כבר לא נותרו אלא כמאתיים שנה עד סוף האלף השישי.

באופן כללי, עלינו מאד להיזהר בבואנו לצטט מדברי האריז"ל מחוץ להקשרם המקורי, שכן על-מנת לרדת לעומק כוונתו של המאמר ולהבינו על בוריו, צריך תמיד להיות מודע לכלל הרקע של אותו מאמר¹⁵⁹. על כל פנים ברור ומוכן, כי האריז"ל לא התכוון בשום פנים ואופן לעקור מצוה מן התורה בזמן שאפשר לקיימה¹⁶⁰.

ומאד תואמים לזה דברי ספר הקנה (ד"ה ענין יראת המקום) בענין "סוד חיבור התכלת עם הציצית": "לכן בני הזהר מעתה שלא להורות מאגרות שאינם מושגים רק לבעלי הסוד".

*

המדרשים על "גניזת" התכלת

שאלה: הלא מבואר במדרש "שהתכלת נגנז"¹⁶¹?

תשובה:

אכן נעשה שימוש במדרש במונח "נגנז" ביחס לתכלת. ישנם הסבורים כי משמעות המילה 'נגנז' הינה בהכרח שנגנזה עד ימות המשיח, אולם ללא ספק אין

159 ועיין שו"ת וישב היס להגר"י הלל שליט"א (ח"א סי' כ') שמבאר, כי כן היא דרך האריז"ל לבאר נהוג שבעולם ע"פ הסוד, "ורק אם אומר להדיא בדרך הוראה שכן צריך לנהוג אז ודאי נכון וטוב לחוש וליזהר לקיים דבריו", עכ"ד.

160 ועיין ר"ן (נדרים מ:): "וקא הייב הרמב"ן ז"ל טעמא למילתייהו דאע"ג דאמר שמואל נהרא מכיפיה מברין לא דחינן מימרא דאיסורא דהוה נהיגין בה הלכה למעשה כאבוה דשמואל דעבר לבנתיה מקוואות משום מימרא דאגדתא" (העירני הגר"א זלץ שליט"א). וראה עוד בשו"ת חתם סופר (חלק א' אורח חיים סימן נ"א) "ויפה כ' פר"מ על שכנגדו שהביא מכתבי הארי" וכ' עליו פר"מ עם נעלמים לא אבוא יפה דיבר, וכן אני אומר **כל המערב דברי קבלה עם ההלכות הפסוקות חייב משום זורע כלאים** פן תוקדש המלאה הזרע אשר תזרע..." (גם אפשר דכוונת האריז"ל היא רק עד עת עקבתא דמשיחא, ראה מש"כ בזה בשו"ת דברי יואל ח"א ס' מ"ד אות ג' עה"פ "ומרדכי יצא...").

161 במדבר רבה (פרשת שלח פרשה י"ז), מדרש תנחומא (פרשת שלח): "מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה, אימתי כשיהיה תכלת ועכשיו אין לנו אלא לבן שהתכלת נגנז, מצוה בלבן". ועיין שו"ע (אורח חיים ט', ב'): "בזמן הזה דליכא תכלת", וציין הגר"א למדרש זה.

הכרח לפרש כן, והמדרש בהחלט עשוי אף להורות על היעלמותה של התכלת למשך כאלף שנים¹⁶². ואין הכוונה ב"גניזה" דווקא שמישהו גנז את הדבר בכוונת מכוון, כי אם רק שהדבר נשתכח¹⁶³.

*

שאלה: בכל אופן, הרי מפורש בספרי (פיסקא שנ"ד ד"ה דבר אחר) שהתכלת גנזו לעתיד לבוא: **"אמר רבי יוסי פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד. אמרתי לו, פרנסתך במה? אמר לי מחלזון אמרתי לו וכי מצוי הוא אמר לי השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות¹⁶⁴ מכישות אותו ומת ונימק במקומו אמרתי ניכר הוא שגנזו לצדיקים לעתיד לבא."**

162 וכ"כ העץ יוסף להדיא (מהדורת וגשל שם), שמשמעות "נגנז" היא שנשתכח. וכן מצינו גניזה לזמן קצוב בעולם הזה במקומות נוספים: "כ"ב שנה שעשה יוסף במצרים חוץ מאביו **נגנז רוח הקדש מיעקב ומבניו**" (תנחומא ישן מקץ, ר'; מרבא גם בילקוט שמעוני על איוב רמז תתק"ד); "יקבוהו לאום, זה פרעה **שגנז התבואה בשני רעבון** והיו הבריות מקללין אותו, אבל יוסף זן את העולם בשני רעבון כרועה הזה שמנהיג את צאנו" בראשית רבה (מקץ צ"א, מדרש תנחומא מקץ ז'). וכן לענין המן שירד בערב שבת, שעליו ציוותה התורה (שמות ט"ז, כ"ג) **"וְאֵת כָּל הָעֵדֶף הַנִּיחֹ לְכֶם לְמִשְׁמַרְתְּ עַד הַבֶּקֶר"**, כתב רש"י "למשמרת – לגניזה" (העירני על אלו ידידי הר"ר ישראל בארקין שליט"א).

163 וכן מצינו שהשתמשו בלשון נגנז גם לדברי תורה שנשתכחו – עיין פסחים (ס"ב:): "אמר רמי בר רב יודא אמר רב: מיום **שנגנז ספר יוחסין** תשש כחן של חכמים, וכהה מאור עיניהם". **ופירש"י "נגנז – נשתכח"**. וכן השתמשו בלשון זו לדברים שכלו ע"י החורבן – שבת (ס"ג): "אמר רחבה אמר רבי יהודה: עצי ירושלים של קינמון היו, ובשעה שהיו מסיקין מהן ריחן נודף בכל ארץ ישראל. **ומשחרבה ירושלים נגנזו**, ולא נשתיר אלא כשעורה, ומשתכח בגזאי דצימצמאי מלכתא". עוד מבואר שם, כי אפילו כאשר נשתירו במקצת, נחשב הדבר ש"נגנז". ולא רק זאת, אלא שאפילו לשון "בטלה" אין משמעה בדווקא שבטלה לגמרי, עיין תוספות בבא מציעא (כ"ט: ד"ה בזוכיית לבנה): "דלא בטלה לגמרי קאמר אלא דלא שכחא". וע"ע תוס' חולין פ"ד: (ד"ה בזוגיתא חיותא).

164 סממיות הוא מלשון "שממית" (כמבואר בפירושו המיוחס לראב"ד שם). וראה מדרש משלי (פרשה ל', כ"ח): "שממית בידים תפוש. אמר ר' ירמ'י דא היא אדום אומתא רשיעתא דכל דקיימא תמן משתכחא", דהיינו שנמשלה אדום (רומי) לשממית. ואולי רמז יש כאן לגזירת הרומיים, שהקיפו את מצוות התכלת וגרמו שתיגנזו (הערת ידידי הר"ר ישראל בארקין).

תשובה:

טיעון זה לעתים מוצג כטענה הגדולה ביותר כנגד מציאת התכלת, וכשמתבוננים באופן שטחי ניתן להסיק כי אין טעם לחפש אחר התכלת, ואין לנו אלא להמתין לביאת המשיח, שיביא עמו גם את התכלת. אולם אחר העיון וההעמקה בדברים, רואים בביורר, כי הספרי אינו יכול להתפרש כפשוטו. כפי שביארנו לעיל (עמ' 417), **התכלת היתה מצויה במשך כל תקופת האמוראים ולכל הפחות עד ימי רבנן סבוראי, אשר חיו מאות שנים לאחר רבי יוסי! מעבר לכך – רואים מאותו מאמר בספרי, שהזקן התפרנס מהחלזון, ואם כן מוכח מיניה וביה שלא ייתכן לפרש שכבר לא היה אז בשימוש. כיצד ניתן להסיק, אם כן, שרבי יוסי באומר "נגנז" התכוון לומר שהתכלת נעלמה באותו הזמן?**

הגאון רבי דוד פארדו, מח"ס חסדי דוד על התוספתא, שופך אור על אותו מדרש. לדבריו, החלזון אליו התכוון רבי יוסי היה זן יחודי, שאותו ניתן היה למצוא אך ורק באותו מקום שבו שרתה סכנה גדולה. החלזון הרגיל, שבו השתמשו בעבור תכלת, לעומת זאת, היה עולה ליבשה אחת לשבעים שנים ואפשר היה להשיגו בקלות יחסית. למעשה, טוען הגר"ד פארדו, **כי היו כמה סוגי חלזונות:** אחד מהם היה הזן בעל האיכות הגבוהה ביותר, ובו השתמשו בעבור בגדי הכהן הגדול ועין צבעו היה כשל כסא הכבוד. זן נוסף היה הזן היותר מצוי, אשר שימש בעבור תכלת של ציצית, ובנקל היה אפשר לטעות בינו לבין קלא אילן (אינדיגו). מקור לרעיון הזה מביא הגר"ד פארדו מכתבי האריז"ל¹⁶⁵.

165 פי' ספרי דבי רב לרבי דוד פארדו זצ"ל (פ' וזאת הברכה עה"פ ושפוני טמוני חול, פיסקא שנ"ד ל"ג, י"ט): "אמר רבי יוסי פעם אחת כו' השמים מקום יש בים שמוטל בהרים וסמימיות מקיפות אותו ואין לך מי שהולך שאין סמימיות מכישות אותו ומת ונימוק כו' ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא, כצ"ל. ואמנם פליאה דעת ממני, מאי האי דקא מתמה רבי יוסי ומי מצוי, אמאי לא, והלא בימי אמוראים היה מצוי כדאיתא בכמה דוכתי, ומינייהו בשמעתא קמייא דפרק התכלת (מנחות ל"ט. בסוף העמוד). ואולי י"ל... והשיבו ר' יוסי דניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא. דנראה שאותו שהיה עולה לשבעים שנה לא היה מהמובחר שבהם, שהרי הקלא אילן היה דומה לו ולכך היה צריך בדיקה. והיינו דאמרינן (מנחות מ"ג): שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד, הרי שאינו אלא דמיון קצת, ומשום הכי בעי בדיקה, כדאיתא התם בש"ס. אבל המובחרים שהן [דומים]

מעבר לכך, מלשונם של ראשונים ואחרונים רבים, וכן מלשון הפוסקים, נראה כי הספרי הנ"ל לא היווה בעבורם יסוד לפסיקה, שכן הם הבינו כי אין ללמדו בצורה שטחית, ועל-כן הוא לא הניא אותם מלהביא את הלכות התכלת ולהתייחס אליהן כאל הלכות הנוהגות בימינו, ולא כהלכתא למשיחא. ואלו דברי המהרי"ל (שו"ת מהרי"ל החדשות סימן ה' ד"ה ב): "וסברא הוא דשמא יחזור דבר לקילקולו **שיהא תכלת מצוי**, כ"ש למאי דכתב סמ"ג (עשה כ"ו) דאותו דג חלזון הוא בים המלח¹⁶⁶ וכתב סימנין, **בקל היה לעשות תכלת**". אף מדברי הרדב"ז נראה, כי אין כל הכרח לומר בצורה פסקנית כי התכלת חייב להיות גנוז לגמרי לעולם, וניתן בהחלט להבין כי משמעות ה"גניזה" הינה שקשה היה להשיגו במשך זמן ארוך (שו"ת רדב"ז חלק ב' סימן תרפ"ה): "ואפשר שעד היום הוא מצוי אלא שאין מכירין אותו או שאין יודעין לצודו". כיוצא בזה:

- הגם שהרי"ף והרא"ש בפסקיהם אינם מביאים בדרך כלל כי אם את אותן הלכות הנוגעות למעשה בזמן הזה, שניהם מביאים את הלכות תכלת. מכאן ראייה חזקה לכך שהתכלת איננה בגדר "הלכתא למשיחא"¹⁶⁷.

לכסא הכבוד ממש גנוזים שם לצדיקים לעתיד לבא. ואחר שכתבתי זה דרך סברא, זכיתי ומצאתי בערכי הכינויין וז"ל: תכלת ישנו בשלש בחינות בנוקבא ובדכורא ובאימא, של הנוקבא הוא של ציצית ועליו אמרו שדומה לים, ושל הזכר הוא כו' ועליו אמרו הים דומה לרקיע, והוא סוד המשכן, **ויש ג"כ סוד תכלת מא"י [מאימא] כו' והוא תכלת הגמור בסוד כסא הכבוד והוא של בגדי כהן גדול, ע"כ. עלץ לבי בהשם שזכיתי לכיין את האמת אשר גילה לנו רבינו האר"י הקדוש ז"ע.** ועם האמור אפשר ליתן טעם למה אינו עולה אלא אחת לשבעים שנה, לרמוז שזה התכלת אינו אלא מהנוקבא שהיא בת שבע כנודע. ואולי לבגדי כהן גדול אולי בזמן שהיה צדיק גמור ומשוחין בשמן המשחה היו [זוכים] לצוד אותו במקומו מהמובחר ע"י שם. אמנם הזקן האמור נראה שלא היה מתרמי ליה אלא מהבינונים, מכיין שלא היה אלא אחר החורבן". וכדברי האריז"ל מבואר ג"כ בדברי הרמ"ע מפאנו (כנפי יונה ח"ג סי' כ"א), עי"ש. וכן בס' תורת נתן לרמ"ק (ערכי הרמ"ק ח"ב ע' גוונים אות ק') ביאר שיש ג' מיני גוונים לתכלת, עי"ש. וכעין זה אפשר לפרש גם בבבא בתרא (ע"ד:): "נפק בת קלא אמר לן: מאי אית לכו בהדי קרטליתא דדביתהו דר"ח בן דוסא? דעתידה דשדיא תכלתא בה לצדיקי לעלמא דאתי", עי"ש ובמהרש"א שם (העירני אחי ר' אליהו שמחה נ"י).

166 עיין מש"כ לעיל הערה 142.

167 הלכות קטנות לרי"ף (ציצית דף י"ג.), הלכות קטנות לרא"ש (ציצית סימן ט"ז).

- הרמב"ן קובע כי התכלת אינו גנוז לגמרי, והוא עדיין שימש בזמנו את האצולה המלכותית.¹⁶⁸
- משמעות דברי הרמב"ם והסמ"ג הינה שהחלזון עדיין בנמצא.¹⁶⁹
- פוסקים רבים כותבים במפורש שניתן להחזיר את התכלת.¹⁷⁰
- ה"בית הלוי" במהלך השגותיו על התכלת של ראדזין, לא העלה את הטיעון של "נגנז". אדרבה, הוא הצהיר כי במידה וימצא פתרון לקושיה שאותה העלה, "אז היינו מחוייבים ללובשה"¹⁷¹. (ראה עמ' 445)

העולה למסקנה:

נראה, כי הספרי איננו נוגע לשאלת חיוב לבישת התכלת בזמננו בכללות. בוודאי ובוודאי שאין ניתן להסתמך על אותו ספרי חתום כטעם להימנע מקיום מצות עשה של תורה.

*

168 זו לשון רמב"ן עה"ת (שמות כ"ח, ב'): "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים". וכן מפורש במלחמות (שבת י"ב): "אנו שאין לנו תכלת אין אנו צריכין להטיל לבן... עכשיו במקומות הללו אין אדם צריך להטיל לבן לברו".

169 כן מורה פשטות לשון הרמב"ם (ציצית ב', ב') וסמ"ג (עשה כ"ו) וספר החינוך (מצוה שפ"ו) ש"בים המלח הוא מצוי", ומשתמע מהדברים כי הוא מצוי עכשיו ואינו גנוז. ועיין מש"כ לעיל הערה 142.

170 כ"כ במפורש בעולת תמיד (או"ח ט', ג'): "אע"ג דבוה"ז ליכא תכלת, מ"מ גורנין וכן פי' ר"ת שם כברייטא דסדין בציצית, דשמא יתגלה תכלת ויביא לידי איסורא דכלאים". וכמו כן מובא בשו"ת חמדת שלמה (אה"ע ט', כ"ג): "אין הדבר מוכרח שלא ימצא תכלת אף בזמנה"ז אם נעמוד על כל הבדיקות כמו שהעתיקם הרמב"ם ז"ל". וכן בארצות החיים להמלבי"ם (המאיר לארץ ט', ו' אות מ"א) כתב, כי אפשר שילמדו לעשות תכלת. וכ"מ בלבוש (הקדמה לאו"ח): "קראתיו 'לבוש התכלת', כי כמו שחייב האדם ללבוש תכלת בציצית בכל יום אם ימצא...". וכ"כ בספר כלי חמדה (פרשת מסעי): "דאולי דעתם ז"ל דתכלת אינו נגנוז ואפשר ע"י טרחא למצא אותו כדעת הרדב"ז".

171 לשונו של הבית הלוי הובאה בהקדמה לספר עין התכלת: "אחרי אשר כמע"ל יברר זאת היינו היה בזה דבר הנשכח והוא מצאה, אז נהיה מחוייבים לשמוע אליו וללבושו".

תיאורי חז"ל את החלזון ואת הצבע

שאלה: איך זה שהגמרא במנחות (מ"ב:) מכנה את הצבע המופק "דם חלזון", כאשר למעשה מדובר בנוזל רירי?

תשובה:

המילה 'דם' משמשת בלשון חז"ל למיני נוזלים שונים היוצאים מן הגוף, ולאוו דווקא לדם ממש. מדובר אפילו על נוזלים שהם לבנים או צהובים¹⁷². כמרכן, 'מור' (אחד הרכיבים של שמן המשחה והקטורת), שהוא נוזל המצוי בכלוטה של אייל ה'מוסק', נקרא אף הוא 'דם' – זאת, אע"פ שאינו דומה כלל לדם¹⁷³.

היו שהעלו הצעות למילים נוספות, שבהן סברו כי יותר נכון היה לחז"ל להשתמש לכינוי אותם נוזלים, כגון ריר¹⁷⁴. אולם לאמיתו של דבר, מילה זו אינה מתאימה, שכן בכל מקום היא משמשת עבור נוזל הזב החוצה מהגוף או מאיבר כל שהוא. שורש המילה הוא 'רר', שמשמעו נזילה/זיבה¹⁷⁵. כן הוא ביחס למילים 'מיא', 'ליחה', 'מוגלה' וכד' – אף אחת מהן אינה מציינת נוזל רגיל, וכולן באות

172 עיין גמרא נדה (מ"א:): "אמר רבי יוחנן: מקור שהזיע כשתי טיפי מרגליות (רש"י: "טיפי מרגליות – דם לבן וצלול")"; משנה עדויות (ה', ר'): "הוא היה מטמא שער הפקודה ודם הירוק וחכמים מטהרין" (וראה תוספות [נדה י"ט:]: "הירוק עקביא בן מהלאל מטמא – האי ירוק היינו כאתרוג"). ואע"ג דאמר' (נדה י"ט) "מנין לדם שהוא אדום", היינו לענין מראות הטמאות באשה, ואינו בא לשלול שימוש במילה 'דם' באופן מושאל לנוזלים אחרים, כנ"ל. וראה כעין זה בחזון איש יורה דעה (סימן יב אות ד).

173 כתב הרמב"ם (כלי המקדש א', ג'): "המור הוא הדם הצרור בחיה שבהודו הידוע לכל שמתבשמין בה בני אדם בכ"מ", וכ"ה ברמב"ן (שמות ל', כ"ג). ועיין בהגהות חשק שלמה על הגמרא (מנחות כ"א). "אמר רב פפא: הלכך דם חמור שקרש ואכלו – חייב", שיש לגרוס "דם המור", והוא מה שנקרא Musk. ומוזכר בשם זה בברכות (מ"ג:): "כל המוגמרות מברכין עליהן בורא עצי בשמים, חוץ ממושק שמן חיה הוא, שמברכין עליו בורא מיני בשמים". ועיין משנה ברורה (סימן רטז סק"ז) בענין דם המוסק.

174 ביצה (כ"ב:). "היכא דאיכא סכנה, כגון רירא..."; כתובות (ע"ז:): "ואיתי ליה רירא מפומיה".

175 שמואל א כ"א, י"ד: "וַיִּזְרַד רִירוֹ אֶל זָקְנוֹ", ורש"י שם: "רירו – ורקו דבר הנוסף קרוי ריר וכן בריר חלמות' (איוב ו', ו') וכן דר' בשרו' (ויקרא ט"ו. ג').". ר"ש (מקוואות ט', ב'): "ריר היוצא מן המכה מתייבש ונעשה גליד".

בהקשר של נוזל הנובע מחולי, זיהום או דבר חריג אחר, הגורם לנוזל לצאת מהגוף. המילה היחידה בה השתמשו חז"ל עבור נוזל הגוף הסדיר הינה 'דם'.¹⁷⁶

העולה למסקנה:

'דם' היא המילה שבה משתמשים חז"ל בכואם לתאר את נוזלי הגוף הרגילים, ובתוכם את הנוזל של חלזון המורקס.

*

שאלה: על שום מה קבעה הברייתא (מנחות מ"ד.): "חלזון זה גופו דומה לים וברייתו דומה לדג"?

תשובה:

לפני שנשיב לשאלה הזו, עלינו להקדים הקדמה חשובה, הנוגעת באופן כללי להבנת דברי חז"ל, והיא נצרכת גם לסוגיא שבה אנו עוסקים.

כאשר חז"ל מדמים דבר מסוים לדבר אחר, מוטל עלינו להבין את אותו דמיון במסגרת ההקשר שבו נאמר הדימוי. יסוד זה הינו הכרחי, ואם נתעלם ממנו, אנו עלולים לבוא לידי הבנות מוטעות לכל אורך דבריהם. ניקח לדוגמא את ארבעת מיני הלולב, ננסה לדמיין מה היה קורה לו זהותם של ארבעת המינים הייתה נשכחת מאיתנו, והיינו מנסים לשחזרה על-פי הסימנים שנאמרו בגמרא. באופן הזה, היינו מחפשים לולב כפות (כלומר: קשור) על עץ שיש לו "לב", אתרוג מתוך פירות שיש להם "חוטם" וההסים מעלים שנראים כ"שלשלת"¹⁷⁶. מובן, כי היינו נוחלים כישלון חרוץ, וזאת מהסיבה הפשוטה, שסימנים אלו לא נאמרו כאמצעי זיהוי בעבור מי שאינו מכיר את ארבעת המינים. הגמרא השתמשה בסימנים הללו מכיוון שידעה שכל ישראל נוטלים את ארבעת המינים בכל שנה וזהותם ידועה לכול ממתן תורה ועד היום שבו נאמרו אותם דימויים. רק אחר

176 "רבי לוי אומר: כתמר, מה תמר זה אין לו אלא לב אחד – אף ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים" (סוכה מ"ה:). "אמר רבא: ועל חוטמו, ואפילו במשהו נמי פסול" (סוכה ל"ה:). "תנו רבנן: קלוע כמין קליעה ודומה לשלשלת – זהו הדס" (סוכה ל"ב:).

שידועה לנו זהותם של ארבעת המינים הללו, באפשרותנו להבין את כוונת דברי חז"ל כשהשתמשו במשלים ובדימויים כמו לב, חוטם, ושלשלת¹⁷⁷.

כן הדבר בנדון דידן. הדימויים שנאמרו עלידי חז"ל ביחס לחלזון ניתנים להבנה אך ורק בהקשרם הנכון, ורק אחר שידועה לנו זהותו של החלזון. בזמן חז"ל הייתה זהותו ידועה לכול, כפי שכל אחד ידע את זהות ארבעת המינים¹⁷⁸.

מטבע הדברים, אותם דימויים שנאמרו בגמרא לא נועדו לעזור למי שברצונו לחקור את זהותו של החלזון, שהרי כפי שכתבנו, חקירה כזו הייתה מיותרת לחלוטין. מטרתם של אותם דימויים הייתה להדגיש ולהבליט פן מסוים, היבט כזה או אחר של החלזון, ובכך לאפיין אותו בצורה מסוימת, גם אם חלק מהדימויים לא היו עולים על דעתנו בהסתכלות ראשונית. מי שישתמש בסימנים אלו כסימני זיהוי, עלול לבוא לידי טעות, הנובעת מהבנה שטחית של דברי חז"ל העמוקים ומחוסר יכולת ללמוד דבר בהקשרו הנכון.

וראה שו"ת חכם צבי (סימן נ"ו): "לומר על שאינו דומה דומה, דרך הוא לומר אף דלא דמי כ"כ, כאותה שאמרו תכלת דומה לים..."¹⁷⁹.

177 יש להוסיף דוגמאות מעין אותו ענין, עלימנת שיוכן סגנון תיאורם של חז"ל בכלליות: "המפלת סנדל וכו'. ת"ר, סנדל דומה לדג של ים, מתחלתו ולד הוא אלא שנרצף. רשב"ג אומר: סנדל דומה ללשון של שור הגדול" (גדה כ"ה:); "תנו רבנן: שליא תחלתה דומה לחוט של ערב, וסופה דומה כחורמוס, וחלולה כחצוצרת, ואין שליא פחותה מטפה. רבי שמעון בן גמליאל אומר שליא דומה לקורקבן של תרנגולין שהדקין יוצאין ממנה" (גדה כ"ו:); "תנא דבי רבי ישמעאל: למה משכן דומה – לאשה שמהלכת בשוק, ושפוליה מהלכין אחריה" (שבת צ"ח:); "וההיכל צר מאחריו ורחב מלפניו ודומה לארי... מה הארי צר מאחריו ורחב מלפניו אף ההיכל צר מאחריו ורחב מלפניו" (משנה מידות ז, ד).

178 עי' מש"כ לעיל עמ' 412.

179 וכ"כ הריטב"א (חולין פ"ט): "הא דאוריך כולי האי לומר שהתכלת דומה לים והים דומה לרקיע, [ד]הוה ליה לומר שהתכלת דומה לרקיע, נראה הטעם לפי שאין תכלת דומה לרקיע ממש אלא שעל ידי שהתכלת דומה לים קצת והים דומה לרקיע קצת נראה שהתכלת דומה לרקיע". וכן בכלי יקר (במדבר ט"ו, ל"ח): "והנה בענין התכלת אמרו חז"ל (מנחות מג:): תכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא כבוד, ובודאי פירושו שצבעים אלו בדומה לדומה, כי אין תכלת דומה לרקיע אלא כל אחד נוטה בצבעו אל הדומה לו וכל אחד עמוק מחבירו". ועיין רמב"ן (במדבר ט"ו): "כי ברחוקם יראו כולם כגוון ההוא". ועיין נפש החיים (ריש ש"א) עה"פ "דמייתי לקאת מדבר", ודו"ק.

וכן בשו"ת חוט המשולש (סי' כג): "וידוע שלשון דומה הוא שאינו לגמרי רק דמיון קצת [כדאיטא סוכה ל"ב א' דומה לחרות ועי' פרש"י ז"ל שם]" (והובא גם במשכנ"י או"ח סי' קנו).

המילה "דומה" משמשת אצל חז"ל בכמה וכמה אופנים, ומשמעותה משתנה ממקום למקום על-פי ההקשר שבו נאמרה. כך למשל, הביטוי "דומה לים" נמצא בדברי חז"ל במספר משמעויות – ובכל פעם עלינו להבונן ולהבין את משמעותו על-פי ההקשר המסוים שבו נאמר:

1. סוטה (י"ז), מנחות (מג:): "תניא, היה ר' מאיר אומר: מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת **דומה לים** וים דומה לרקיע ורקיע לכסא הכבוד".
2. מנחות (מ"ד): "ת"ר: חלזון זה – גופו **דומה לים**, וברייתו דומה לדג, ועולה אחד לשבעים שנה, ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים".
3. מסכת שמחות (פרק ב'): "העולם הזה דומה ליבשה, והעולם הבא **דומה לים**. אם אדם מתקין לו ביבשה, יש לו מה יאכל בים, ואם לאו אין לו מה יאכל בים".
4. אוצר המדרשים (עמ' 352): "ואמר רב לשונו של אדם **דומה לים**, מה הים עולה ומתגבר אף הלשון עולה ומתגבר, מה הים יחרץ אף הלשון יחרץ, מה הים מסעיר וכו'".

בכל אחד מהמאמרים הללו, הדמיון לים בא מצד תכונה אחרת שמצויה בו, ולא דווקא מצד הגוון¹⁸⁰ שבו:

180 השתמשנו כאן במילה "גוון" להורות על מה שקרוי בזמננו "צבע", שכן כפי שכתבנו בהערה 1, "צבע" הינו החומר בו צובעים ולא המראה המתקבל מאותה צביעה. בשפת חז"ל רווחו שני ביטויים כדי לתאר את המראה המופק. האחד הינו "עין", כפי שכתבנו בהערה 1, ובה השתמשנו בדרך-כלל בספר זה. המילה השנייה הינה "גוון" – ראה בגמ' שבת (קל"ט: -ק"מ): "ונותנין ביצה במסנת. תני יעקב קרח: לפי שאין עושין אותה אלא לגוון". בדרך-כלל נמנענו מלהשתמש במילה זו, משום שבעברית החדשה היא קיבלה משמעות אחרת, של מה שמכונה באנגלית shade או tint, דהיינו שלכל צבע יש גוונים רבים, מלשון גיוון. מתוך חשש שהקורא יטעה בשל השימוש הרווח בשפת היום יום שלנו, העדפנו את המונח "עין" או "עין הצבע". במקום זה שינינו מהדרך בה נקטנו והשתמשנו בכל אופן במונח "גוון", וזאת מכיוון ש"עין" מתקשר בדרך-כלל לצבע – "עין הצבע", אף כי אין זה הכרחי, ומכיוון שהים אינו צבוע בצבע, אלא מראהו נתון מאת הבורא מששת ימי בראשית, העדפנו להשתמש כאן במונח "גוון".

המאמר הראשון מדמה את גונו של הים לזה של הרקיע. במאמר השני לא ברור לאיזו תכונה של הים הוא מתייחס בדימויו לחלזון. המאמר השלישי משתמש בים כמשל למקום שאליו הולך אדם למרחקים. המאמר הרביעי מתייחס לתכונות רבות המצויות בים – הגלים, הסערות וכו'. אף שני המאמרים הראשונים – אלו המתייחסים לתכלת – אינם שנויים באותה ברייתא, והם לא נשנו מפי אותו תנא. על-כך אין כל אפשרות להחליט ולקבוע במסמרות ששניהם מתכוונים לאותו עניין ולאותה תכונה כאשר הם משתמשים בביטוי "דומה לים" (וראה לעיל עמ' 415 מה שכתבנו בענין "דומה לים").

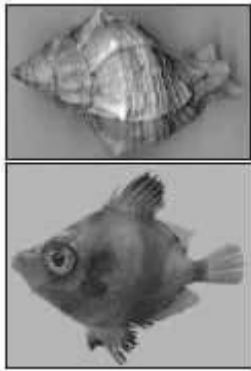
עד כאן דברי ההקדמה ההכרחיים, ומעתה לגוף התשובה.

לגבי הקביעה "ברייתו דומה לדג", יש להעיר תחילה על דיוק בלשון מאמרם ז"ל. מהביטוי "וברייתו דומה לדג" אין ללמוד כי כוונתם להורות על כך שהחלזון הינו דג. אדרבה, מוכח מהלשון "דומה לדג" שחז"ל אינם מתארים דג כפשוטו. לו רצו לתאר דג ממש, לא היו משתמשים בביטוי "גופו דומה לדג", אלא היו קובעים בפשטות כי החילזון הינו דג! מלבד זאת, הם גם לא היו אומרים ש"ברייתו" דומה לדג, שכן מכלל הן אתה שומע לאו, ששאר מאפייני החלזון אינם דומים לדג.

עולה מהאמור, שאיננו מדברים כעת על דג, כי אם על בריה, אשר לה מאפיינים מסוימים המשותפים גם לדגים¹⁸¹. יתר על כן, כבר הבאנו ראיות לא מעטות מחז"ל, מראשונים וממקורות נוספים לביסוס הקביעה שהחלזון הינו שבלול¹⁸² (ראה לעיל, עמ' 398-403). מכיוון

181 שו"ת נודע ביהודה (מהדורא תניינא, אורח חיים סימן ג'): "ולכאורה מלשון הברייתא מוכח שהוא רמש הארץ, דקאמר וברייתו דומה לדג, דאם הוא מן המים לא שייך בו לשון דומה, דאם הוא דומה לדג ותולדתו מן המים הרי הוא דג ממש. ולכך מפרש רש"י ועולה מן הארץ דהיינו רמש הארץ, ולכך אינו נופל בו שם דג ממש, דמה שגדל ביבשה אינו מסוג הדגים". וכן מפורש בהל' ציצית לרבי שמואל בן חפני גאון (פ"ט): "ובא לנו הידיעה שהיו צובעים בדם חיה של ים [חיואן מאוי יסמי חלזון] בלשונין ששמה חלזון".

שכך, הרי שבלא זיקה לשאלה כיצד בדיוק נקבע את זיהויו של החילזון, מכל מקום נהיה חייבים להודות כי מדובר ביצור ממין השבלולים. לאור זאת, אין מנוס מלהתעמק בדברי חז"ל, אשר קבעו כי "החלזון הזה דומה לדג". על-פי ידיעותינו, חלזונות כלל וכלל אינם דומים לדגים. אם כן למה התכוונו חז"ל במאמרם?

ראוי לעמוד על משמעות הביטוי "ברייתו", המופיע במאמר הנ"ל. רש"י ורבינו גרשום מסבירים כי הכוונה היא ל"צורתו"¹⁸³. כפי שביארנו לעיל, כאשר חז"ל מדמים דבר אחד לשני, כוונתם לומר שהוא דומה מהיבט מסויים. תבניתו הכישורית של חלזון המורקס דומה לשל דג באופן מפליא עד להדהים. זאת, בניגוד לשאר שבלולים הנמצאות בים (בפרט בחוף ארץ ישראל, כמו שראינו עינינו), שלהן אין כל דמיון תבניתי למשפחת הדגים.

העולה למסקנה:

תיאורם של חז"ל על-פי פירושי הראשונים עולה בקנה אחד עם המציאות הידועה לנו ביחס לחלזון המורקס.

*

182 **ומה שקראו הרמב"ם "דג"**, כבר פירש בעצמו בפיה"מ שיש לו צדף, עיין לעיל הערה 17. ועיין אבן עזרא על תהלים נ"ח, ט': "כמו שבלול – בדברי הקדמוני ז"ל ברא **שבלול הוא כדמות דג** במים שימם בהליכתו", וכן בפירושו לשמות ז', כ"ז, שם הוא קורא לתנין בשם דג: "המפרשים נחלקו במלת צפרדעים, ורבים אמרו שהוא **מיין דג** נמצא במצרים יקרא בלשון ערב אלתמסח תمساح – (crocodile), ויוצא מן הנהר וחוטף בני אדם". וכן מבואר בגר"א בפירושו (כלים י', א'): "**כל שבים מיין דג הוא**, כל דמות שיהיה לו". וכ"מ בספר מעשי למלך (כלי המקדש פ"ח): "כן י"ל בחלזון ששוהה במים ובזה דומה לדג".
183 פירוש רבינו גרשום (שם): "גופו דומה לים. מראה גופו: **וברייתו. צורתו**", וזה ג"כ פירש"י לגרסתו של השטמ"ק: "ברייתו: **תבנית דיוקנו**".

שאלה: האם חלזון המורקס עולה ליבשה אחת לשבעים שנה כפי שהעידה הבריית (מנחות מ"ד.): "ת"ר חלזון זה... ועולה אחד לשבעים שנה וכדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים"?

תשובה:

כפי שהסברנו לעיל (עמ' 425), מפורש בגמרא שניתן לצוד ולהשיג את חלזון התכלת בים בכל עת ובכל זמן, ולא רק אחת לשבעים שנה. על-כן היו ציידים חלזון אשר עסקו במקצוע במשך כל ימות השנה – ולא רק פעם בחיים. מכאן יש לומר, שכאשר הגמרא מזכירה תופעה, שבה החלזון עולה אחת לשבעים שנה¹⁸⁴, מובן כי מדובר על תופעה מיוחדת, שבה החלזונות נעשים הרבה יותר זמינים ונקל על האדם הפשוט להשיגם עקב עלייתם ההמונית על-פני היבשה, מה שאין כן בשאר שנים, שבהן החלזונות מצויים בסביבת מחייתם הטבעית בעמקי הים, ונדרשות מיומנות ועשיית תחבולות על-מנת לצודם.

(ראוי לציין שבאמת חלזון זה עולה לפעמים מעצמו מהמים ליבשה או על סלעים, כמו שראינו בעינינו. ואם כן אינו רחוק כלל המושג שיעלו בהמוניהם על היבשה.)

הרדב"ז קובע, כי עלייה המונית זו היוותה אירוע ניסי, אשר היה מתרחש רק בזמן שביהמ"ק היה קיים, ולא בזמן הגלות. מאז שגלינו מארצנו, פסקה אותה

184 לכאורה אפשר לפרש שהמושג "אחת לע' שנה", כוונתו שהיא תופעה נדירה ביותר (כמו להגיד שקורה "פעם בחיים" – כלשון הכתוב [תהלים צ', י'): "יְמֵי שְׁנוֹתַינִי כֶּהֱם שְׁבָעִים שָׁנָה"), ולא שבדיוק כל שבעים שנה בתאריך מסוים יש עלייה של החלזונות. וכן מציינו לשון כזה בעוד מאמרי חז"ל, כגון במשנה (מכות א, י'): "סנהדרין ההורגת אחד בשבוע נקראת חובלנית. רבי אלעזר בן עזריה אומר אחד לשבעים שנה", או כמו בברייתא בסוכה (מט.): "תניא, אמר רבי אלעזר בר דוק: לול קטן היה בין כבש למזבח במערבו של כבש, ואחת לשבעים שנה פרחי כהונה יורדין לשם ומלקטין משם יין קרוש שדומה לעיגולי דבילה", וכן בעבודה זרה (יא:): "עוד אחרת יש [להם] ברומי, אחת לשבעים שנה מביאין אדם שלם ומרכיבין אותו על אדם חיגר...". וכעין זה כתב המהר"ל (נצח ישראל פרק כב, וכע"ז בעוד מקומות בספריו): "לפיכך אמרו ז"ל כל העונה אמן יהא שמיה וכו' קודעין לו גזר דין של שבעים שנה. כי גזר דין של שבעים שנה הוא כל זמנו של אדם בעולם הזה", ע"ש.

תופעה, ויותר לא ניתן היה להשיג את החלזון באופן זה, אלא היו נצרכים לצודו בעמקי הים כדרך הטבע¹⁸⁵.

*

שאלה: האם לחלזון המורקס ישנם "גידים ועצמות", כמתואר בירושלמי (שבת א', ג')?

תשובה:

'שבלול' הינו בריה רכה, שאין לה עצמות, אולם יש לה קונכיה, וגיד או שריר שדבוק אליה. על כל פנים מוכח ממספר מקורות שונים כי על-פי הגדרת חז"ל, השבלולים והחלזונות אכן הינם בעלי "גידים ועצמות". להלן שתיים מאותן ראיות לטענתנו:

1. יש לציין כי פירוש הירושלמי הנ"ל שנוי במחלוקת בין המפרשים כמבואר להלן, אך גם לדעת המפרשים שכוונתו לומר שיש לחלזון גידים ועצמות, ראייתו של הירושלמי לכך איננה מתוך מראה עיניים אלא מתוך כך שהוא חי יותר משהו חודשים, ועל-פי חז"ל, בריה שאין לה גידים ועצמות אינה יכולה לחיות יותר משהו חודשים (לפי הירושלמי, או שנים עשר חודשים לפי הבבלי¹⁸⁶). מכיוון שהמורקס חי יותר מ"ב חודשים"¹⁸⁷, אין מנוס מלקבוע שלפי הגדרת חז"ל, הוא בעל 'גידים ועצמות'.

185 שו"ת רדב"ז (ח"ב סי' תרפ"ה): "אין זו צריכה לפנים שהרי החלזון מצוי הוא בים, ובחלקו של זבולון היה עולה מאליו מן הים אל היבשה והיו מלקטין אותו. ואחר שגלו ישראל לא היה עולה, והשאר נבזוראדן בארץ מדלת העם לכורמים וליוגבים, וארז"ל אלו צדי חלזון – משמע שהיו צריכין לצודו".

186 תלמוד ירושלמי (שבת א', ג'): "כל דבר שאין לו גידים ועצמות אינו חי יותר משהו חודשים", גמ' חולין (נ"ח.): "אמר רב הונא: כל בריה שאין בו עצם – אינו מתקיים י"ב חדש".

187 במחקר של 37 מיני צדפים, נמצא כי "משך חייהם של השבלולים נע בין שנתיים ל-41 שנים". הדבר מופיע במגזין הרוסי לחקר ביולוגיה ימית (יולי 2010, כרך 36, הוצאה רביעית, עמ' 258-269).

2. הספרא (הובא בגמ' חולין) קובע כי כל שמונת השרצים האמורים בתורה יש להם גידים ועצמות¹⁸⁸. החומט הינו אחד מאותם שמונה שרצים, שכן ראשונים רבים מתרגמים חומט כשבלול (ראה דיון בזה בעמ' 400). לאור האמור, מוטל עלינו להסביר כיצד שבלול וחלזון נחשבים לבעלי "גידים ועצמות", זאת על-אף שלמראה עינינו הם חסרים את שניהם. (ראוי להעיר כי קושיה זו צריכה ללא כל קשר לחלזון התכלת, ואין כאן קושיה על עצם זהותו של חלזון התכלת, כי אם רק על מאמר חז"ל). אפשרות אחת ליישב הינה שהקונכיה משמשת בעבור החלזון באותו תפקיד שבו משמשים הגידים והעצמות בבעלי החיים הנושאים אותם, והיא מהווה כעין תחליף להם. מובא באיוב (י', י"א): "ובעצמות וגידים תסוככני", ומכאן רואים באופן מובהק כי תכליתם של הגידים והעצמות היא לסוכך, לגונן על האדם¹⁸⁹. הקונכיה מהווה את הסוכך והמגן של החלזון, וייתכן לומר שאליה מתכוון הירושלמי. פרט לכך, החלזון מכיל גם שריר/גיד, שדרכו הוא מקושר לפנים הקונכיה (ידוע בשם שריר הקולומלר – columellar muscle) וניתן להכלילו בהגדרה של "גידים".

הירושלמי דן בשאלה האם לחלזון יש גידים ועצמות אם לאו. לכאורה עצם הדיון אינו מובן, שהרי אם ברצוננו לבחון האם ליצור מסוים יש גידים ועצמות, כל שעלינו לעשות הינו לבדוק את אותו יצור באמצעות המכשירים המתאימים ולהגיע למסקנה ברורה לכאן או לכאן. אולם הירושלמי ממאן לכאורה לסמוך על

188 ספרא (שמיני פרשה ו'): "רבי אומר מה השרץ בשר גידים ועצמות אף אבר מן החי כברייתו בשר גידים ועצמות". גמ' חולין (קכ"ח:): "תניא נמי גבי שרצים כהאי גוונא: יכול בשר הפורש מן השרצים יהא טמא? ת"ל: במותם (ויקרא י"א), מה מיתה – שאינה עושה חליפין, אף כל – שאינה עושה חליפין, דברי רבי יוסי הגלילי. ר"ע אומר: שרץ, מה שרץ – גידים ועצמות, אף כל – גידים ועצמות. רבי אומר: שרץ, מה שרץ – בשר גידים ועצמות, אף כל – בשר גידים ועצמות".

189 וברשב"ם: "תסוככני – סיככתני; לשון סוכה". וכן מוכח בסוכה (כ"א:): שהוא מלשון הגנה: "עשויים להגין על בני מעיים שלהן, שנאמר עור ובשר תלבישני ובעצמות וגידים תסוככני". ועיין רלב"ג שם: "כי העצמות והגידים הם מחוץ סביב האיברים הנכבדים הפנימיים ובוה נשמרים באופן מה...".

החושים, ותחת זאת הוא מביא ראייה מכך שיצור החי מעל ששה חודשים חייב בהכרח שיהיו לו גידים ועצמות. דרך ההוכחה הזאת אומרת דרשני, שכן חז"ל, אשר ידעו להבחין בפרטים קטנים ומוסותרים אצל בעלי חיים שונים, בוודאי לא נעדרה מהם היכולת להבחין האם החלזון הינו בעל עצמות וגידים. ועל-כן יש לומר, כי ללא ספק אין מדובר כאן על גידים ועצמות במובן הרגיל, כי אם על דבר בעל תכונה הדומה לזו של העצמות והגידים, והיינו הקונכייה של השבלול, כפי שהזכרנו לעיל. אילו דובר על עצמות וגידים במובן הרגיל, לא היה כאן כל מקום להסתפק, כפי שאין הגמרא מסתפקת בשאלה האם לפרה יש גידים ועצמות. רק על-פי ההסבר שהבאנו ניתן להבין את ספקו של הירושלמי¹⁹⁰. דיון זה מהווה סמך נוסף למה שכבר הוכחנו לעיל בפרק הראשון, כי החלזון הינו שבלול.

*

190 הירושלמי (שבת א', ג') דן האם חייב אדם על הריגת כינה בשבת: "אמר ר' שמעון בן חלפתא, ולא מחלזון שמענו וחלזון יש לו גידים ועצמות?". ופי' הקה"ע: "ופריך וחלזון יש לו גידים ועצמות. בתמיה דלמא שאני חלזון שאין לו גידים ועצמות". וכן פירש הפני משה: "בתמיה, והרי מין תולעת היא ואפ"ה ההורגו בשבת חייב, וה"ה בכינה". וכן פירשו גליון הש"ס (שם) ויפה עינים (שבת ע"ה). ותפארת ישראל (כללי בגדי קודש של כהונה). אח"כ מסיק שם בירושלמי "ולא כן תני – כל דבר שאין לו גידים ועצמות אינו חי יותר משה חדשים". ופירשו קרבן העדה ופני משה דמסיק דחלזון באמת אינו חי ו' חדשים ויש איסור להרוג כינה. בגליון הש"ס כתב שפירוש קה"ע דחוק, ובאמת הירושלמי מסיק "דע"כ **היה** לחלזון גידין ועצמות מדחי יותר מו' חדשים", וכן מבואר ברמב"ן (שבת י"ב). הובא בגליון הש"ס (שם) שכתב בפירוש, כי מסקנת הירושלמי הינה שמותר להרוג כינה בשבת, כיון שאינו דומה לחלזון (שממנו נלמדה מלאכת שוחט במשכן), שהרי חלזון **יש** לו גידין ועצמות וכינה אין לה. וז"ל הרמב"ן: "מ"מ מסקנא דב"ה סברי מותר להרוג מאכולת לכתחלה בשבת... ומוכח בירושלמי... ולא מחלזון למדת...". עי"ש. כך או אחרת, העולה מדברי כולם הוא שבתחילה סבר הירושלמי שאין לחלזון גידים ועצמות. ולדעת הרמב"ן הוא מסיק שיש לו גידין ועצמות כיון שחי יותר משה חדשים. ולכאורה ההנחה הראשונית של הירושלמי וכן המסקנה שלו נסובו על הנקודה האם תיחשב הקונכייה שלו וחיבורה לגוף לגידין ועצמות, וכמש"כ בפנים. מכל האמור רואים בעליל, כי אין לחלזון גידים ועצמות במובן הפשוט, שכן אם לא נאמר כן, לא יהיה מובן לכל הדיון.

מלאכות צידה ודישה בשבת בחלזון

שאלה: מבואר בגמרא (שבת ע"ה.) שמתחייבים משום מלאכת צד כשצדים את החלזון בשבת. אולם בסוגיה אחרת (שבת ק"ו:) ניתן להבין, כי כל בריה שאפשר לצודה בתנועה אחת (חד שיחייא) אין עוברים עליה משום מלאכת צידה, שכן יצור זה נידון כ"ניצוד ועומד"¹⁹¹. לפי זה יש להקשות, מאחר שחלזון המורקס הינו יצור איטי ועל-כן אפשר לצוד אותו בקלות, הרי שלא יתחייבו עליו משום צד. אם כן מוכח, כי לא ייתכן שחלזון המורקס הינו החלזון של התכלת, שחלזון זה חייב להיות יצור הנע במהירות ואשר קשה לתופסו!

תשובה:

לפני שניגשים לשאלה, ראוי להדגיש, כי ראשונים רבים תרגמו ופירשו חלזון כ"שבלול" (הובא לעיל עמ' 400). מכאן, שבעליכרחנו עלינו למצוא הסבר מדוע אותם ראשונים סבורים כי יש צידה בשבלול, כמפורש בגמרא הנ"ל. לכשנעייץ נמצא, כי בסוגיה השניה שהוזכרה לא כתוב שאין צידה בבריה איטית. כל שכתוב הינו שאין צידה ביצור שכבר ניצוד ועומד בתוך "ביבר קטן" – כעין כלוב. הגמרא מגדירה "ביבר קטן" ככזה שהוא כל כך קטן עד שאפשר להשיג את החיה ב"חד שחייא" (שחיה אחת, התכופפות אחת). על-כן, אין מכאן ראייה לטענה שגם חיה שאינה ניצודה בתוך ביבר, אין לה דין צידה אם אפשר להשיגה בשחיה אחת. דהיינו – "חד שחייא" אינו גדר לחיוב במלאכת צידה, כי אם שיעור לגודל של מקום סגור, אשר בתוכו יהיה בעל החיים חשוב כניצוד.

*

שאלה: מכל מקום מהמשך הסוגיה שם (שבת קו:) משתמע, כי אין צידה כלל בבעלי חיים איטיים, אפילו במרחב הפתוח: "תנו רבנן: הצד צבי סומא וישן – חייב, חיגר וזקן וחולה – פטור. אמר ליה אבבי לרב יוסף: מאי שנא הני ומאי שנא

191 "רבן שמעון בן גמליאל אומר: לא כל הביברין שוין. זה הכלל: מחוסר צידה – פטור, שאינו מחוסר צידה – חייב... היכי דמי ביבר גדול, היכי דמי ביבר קטן? אמר רב אשי: כל היכא דרהיט בתריה, ומטי לה בחד שיחייא – ביבר קטן, ואידך – ביבר גדול. אי נמי: כל היכא דנפיל טולא דכתלים אהדדי – ביבר קטן, ואידך – ביבר גדול, ואי נמי: כל היכא דליכא עוקצי עוקצי – ביבר קטן, ואידך – ביבר גדול".

הני? הני עבידי לרבווי, הני לא עבידי לרבווי. והתניא: חולה – חייב! אמר רב ששת: לא קשיא, הא בחולה מחמת אישתא, הא בחולה מחמת אובצנא... תניא אידך: **הצד חגבים בשעת הטל – פטור** (רש"י: עיניהם מתעוורות, והרי הן ניצודין ועומדין), בשעת השרב – חייב". ולכאורה יש ללמוד מהגמרא הזו, כי בעל חיים אשר יכולתו להלך מוגבלת בידי גורם כלשהו (הגבלה פיזית, חולי וכו'), אין עוברים עליו משום צידה, וזאת מכיוון שהינו 'ניצוד ועומד'. ישנם שהסיקו מכך, כי מלאכת צד אינה שייכת בשום בריה בעלת הילוך איטי, ואם כן הדרא קושיא לדוכתא – כיצד ניתן להתחייב משום צידת חלזון?

תשובה:

כאשר על־מנת לצוד בעל חיים כלשהו אנו נזקקים לתחבולות המצריכות תכנון, אומנות ומיומנות, הרי שמעשה צידה זה מוגדר כמלאכת צד שחייבים עליה בשבת, אף כאשר מדובר ביצור הנע באיטיות. דבר זה מפורש בגמרא (ביצה כ"ד.): "היכי דמי מחוסר צידה? אמר רב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל: **כל שאומר הבא מצודה ונצודנו**" (רש"י: הבא מצודה – כלומר: שצריך לבקש תחבולות לתפשו). "וכן הוא בשו"ע (או"ח תצ"ז, ז): "שאר כל חיה ועוף שמחוסרים צידה, **שצריך לומר הבא מצודה ונצודנו**, אסור לצודן וליתן לפנייהם מזונות; וכל שאין מחוסרים צידה, מותר לצודם וליתן לפנייהם מזונות".

חלזון המורקס ניצוד באמצעות תחבולה מיוחדת, אשר בוודאי ראוי לה השם "צידה". החלזונות ניצודים עלידי הורדת רשתות לתוך הים, שבתוכן נמצאים פתיונות. החלזונות נתפסים בפתיון ונלכדים אל תוך רשתות מיוחדות העשויות לכך. תהליך זה מתואר בידי פליניוס ובספרים נוספים:

"הפורפורה נלקטת באמצעות מין סלסלה קטנה ובמלכודות¹⁹². אלו מושלכות לתוך הים, ובתוכן מניחים צדפות לפתיון, אשר בתוך שבריר שניה

192 בלטינית המקורית כתוב "נאסיס". "הנאסא היה כלי העשוי לדוג דגים באמצעות חיבור של עצי ערבה. מסתבר שמלכודת זו הייתה נעשית בצורת בקבוק גדול ולו פיה צרה, והיא הונחה כאשר פיה לכיוון הזרם" (John Bostock, Book IX, Chap. 48, Note 10). "סל עשוי מקנים בעל צוואר צר לצוד בו דגים... מלכודת או פח" (Lewis & Short, 1879).

סוגרים על הקונכיה, וברזמנית הם מכישים על חפץ, כפי שאנו רואים אצל השבלולים.¹⁹³

"מקורות הסטוריים, כגון אריסטו ופליניוס, מתארים את אופן צידת שבלולי המורקס (דהיינו ארגמון קההקוצים וחדקקוצים) באמצעות סלסלות קלועות עם פתיון, וזאת על-ימנת להפיק מהם לאחר מכן צבע סגול. כיום, ארגמון קההקוצים וארגמון חדקקוצים משמשים במסחר כמיני יוקרה בכמה מדינות בסביבות הים התיכון, ובעבר הם ניצודו לצורך אכילת בני-אדם באמצעות כמה וכמה סוגי כלי דיג מקצועיים (כגון: סירים, מלכודות בצורת סלים, זחליים, רשתות סקופ, רשתות מכמורת, רשתות זימים ורשתות טראמל).¹⁹⁴

זאת ועוד, רבים מפוסקי זמנינו מצביעים על כך שהגמרא דנה דווקא על בריה אשר כוח הילוכה מוגבל באופן זמני. בצירוף כזה, לא תחול על הפעולה שם של מלאכת צידה, שכן בעל החיים כבר נחשב לניצוד ועומד ע"י החולי או המצב האחר אשר מגביל את הילוכו הרגיל. אולם בעל חיים אשר הילוכו הינו איטי מעצם טבעו אינו נחשב בשל כך לניצוד תמידי, וממילא חייבין עליו משום צד.¹⁹⁵ ובאמת לכשנדקדק נמצא כי הדבר מפורש במשנת שמונה שרצים (שבת ק"ז), הקובעת כי כל שמונת השרצים האמורים בתורה – הצדן חייב. אחד מאותם שרצים הוא ה'חומט', וכבר ביארנו לעיל בפרק הראשון, כי הרבה מהראשונים מתרגמים 'חומט' כשבלול (ראה לעיל עמ' 400). יוצא מכאן על כרחך, שכל אותם ראשונים סוברים שצידת שבלול הינה מלאכה של תורה. על-כן מובן מדוע

Pliny, Book IX, Ch. 61. 193

Vasconcelos, Carvalho, Castro & Gaspar (2008). 194

195 עיין מש"כ בזה בספר הלכות שבת בשבת (פרק נ'), כי שלילת החירות של בריה חשובה כצידה, ואין הברל בדין בין בעלת הילוך מהיר לבעלת הילוך איטי. וע"ע מש"כ שם בדברי התוס' רי"ד. וכן הובא למעשה בספר אורחות שבת (א' פי"ד בהערה) בשם הגרי"ש אלישיב זצ"ל. וכ"כ בספר תורת המלאכות בשם הגר"נ קרליץ שליט"א. ובענין מש"כ בספר שמירת שבת כהלכתה בשם הגרשז"א זצ"ל שאינו חייב באופן כזה, עיין במהדורה החדשה שכבר נתעורר בזה מדברי רש"י הנ"ל, ובספר הלכות שבת בשבת כתב ששלח כן להגרשז"א בסוף ימיו, ושמע שרשם כן ברשימותיו. ועיין בשולחן שלמה (סי' שט"ז) שהביאו משמו, שגם את עיקר חידושו לא אמר אלא בדברים שאין צורך בתחבולות לצודם, וכדברינו לעיל.

כללו רש"י ורבינו ירוחם את התולעים ואת השבלולים בתוך רשימת בעלי החיים שחייבים עליהם משום צד, זאת על-אף טבע הילוכם האיטי¹⁹⁶. עוד יש להעיר, כי הירושלמי (כפי שהבינוהו התוספות) מביא דעה, שלפיה אין חיוב משום צידה על צידת חלזון¹⁹⁷. ייתכן לומר כי נקודת המחלוקת בין דעה זו לדעה שנפסקה להלכה, שלפיה חייבים על צידת חלזון, יסודה בנידון הנ"ל. מכל מקום, על כרחנו יש לומר, כי התוספות הבינו כי אין מדובר בבעל חיים בעל הילוך מהיר שאינו מוגבל (כמו דג רגיל), שכן במקרה כזה בוודאי שלא היה מתעורר ספק ולא הייתה מחלוקת האם חייבים עליו משום צידה אם לאו.

העולה למסקנה:

מלאכת צד ללא ספק חלה על בעלי חיים המהלכים באיטיות בכלל ועל חלזון המורקס בפרט, במיוחד לאור העובדה שהוא ניצוד במקצועיות באמצעות רשתות ומלכודות.

*

שאלה: מבואר בגמרא (שבת ע"ה). שלדעת רבי יהודה מתחייבים משום מלאכת דש כשפוצעים את החלזון בשבת. השיעור כדי להתחייב במלאכת דש הוא כגרוגרת, כמבואר ברמב"ם (שבת ח', ז'): "הדש כגרוגרת חייב... וכן החובל בחי שיש לו עור חייב משום מפרק... ואינו חייב עד שיהיה בדם או בחלב שהוציא כגרוגרת". כיון שכמות הצבע המופק מחלזון המורקס פחותה מכגרוגרת, ואם הוא חלזון התכלת, כיצד ייתכן שיתחייב אדם על פציעת החלזון משום דש?

196 רש"י (שבת ק"ז): "ושאר שקצים ורמשים – כגון תולעת ונחשים ועקרבים". רבינו ירוחם (תולדות אדם וחוה נתיב י"ב חלק י' פ' טור ג'): "ושאר שרצים כגון תולעת וחלזונות ועקרבים הצדן לצורך חייב". וכן ברע"ב שם. ובאליה רבה (סימן שטז ס"ק יט) הובאו דבריהם להלכה.

197 תוספות (שבת ע"ה): "וצ"ע דבירושלמי משמע דצד חלזון לא מיחייב משום צידה". ירושלמי (שבת פרק ז' הלכה ב'): "הצד חלזון ופצעו אית תניי תני חייב שתיים. אית תניי תני אינו חייב אלא אחת. מאן דאמר שתיים אחת משום צד ואחת משום נטילת נשמה. מאן דאמר אחת היידא משום נטילת נשמה. ולית לה צידה". ובקרבן העדה ושאר מפרשים שם פירשו בעניין אחר, ועיין שיירי קרבן שהביא גם פירוש התוספות.

תשובה:

הטיעון הנ"ל לוקה במספר הנחות מוטעות –

ראשית, מלשון הגמרא לא מוכח כלל שהנידון מתייחס דווקא להפקת צבע מחלזון יחידי. הגמרא כלל אינה עוסקת כאן בשיעור שמתחייבים עליו, וברמת העיקרון, בהחלט ייתכן היה לומר שכדי להגיע לשיעור חיוב יהיה צורך בדישת מספר חלזונות.

לבד מכך, אותה הנחה, שלפיה השיעור הקטן ביותר להתחייב עליו משום מלאכת דש הינו כגרוגרת רחוקה מלהיות מובנת מאליה. ואכן, בירושלמי מפורש, כי שיעור זה, של כגרוגרת, לא נאמר אלא ביחס לאוכלין¹⁹⁸.

הראב"ד קובע במפורש, כי השיעור משתנה מנוזל לנוזל. הוא מדמה את הנידון שלנו לנידון של מלאכת הוצאה, שם מבואר באריכות במשנה ובגמרא (בעיקר בפרקים ח'–ט', בשבת) שהכמות הנצרכת להתחייב משום הוצאה משתנה מדבר לדבר, כאשר בכל פרט השיעור נקבע עלפי חשיבותו. דהיינו הכמות הקטנה ביותר לחיוב תהיה הכמות הקטנה ביותר שבניאדם רגילים מחשיבים עלימנת להוציא¹⁹⁹. מחירו הגבוה של נוזל הצביעה ידוע מדברי ההיסטוריונים (ראו לעיל עמ' 440). ואם כן, מסתבר לומר, שכאשר דנים על צבע שכל טיפה ממנו יקרה לאין ערוך, הרי שהשיעור להתחייב על דישתו יהיה הרבה פחות מכגרוגרת, וייתכן שיתחייבו בו אפילו על טיפה אחת.

אף הרמב"ם, אשר מצריך שיעור גרוגרת להוצאת דם, מדבר רק ביחס לדם מכה. מאד ייתכן שגם הוא יסכים לעיקרון שהבאנו לעיל, שלפיו כאשר לדם

198 תלמוד ירושלמי (שבת פ"ז ה"ב): "כל אילין שיעוריא אם לאוכלין כגרוגרת...".
 199 השגות הראב"ד (הלכות שבת פ"ח ה"ז): "ואינו חייב עד שיהיה בדם או בחלב שיוציא כגרוגרת. א"א וכי המשקין שיעורן כגרוגרת והלא חלב כדי גמיעה ושאר המשקין שיעורן חלוקין". והוא ע"פ המשנה (שבת ח', א'): "המוציא יין כדי מזיגת הכוס חלב כדי גמיעה דבש כדי ליתן על הכתית שמן כדי לסוך אבר קטן...". וכן מבואר בתוס' (שבת ע"ו: ד"ה המוציא יין) וריטב"א ורמב"ן ומאירי (שם), דשיעורי דש נלמדים מהוצאה. וכ"כ בפשיטות בשו"ת אבני נזר (אורח חיים סימן נ"ח, י"ג).

ישנם ערך וחישיבות מעבר לרגיל בדם המכה, השיעור יהא אז פחות מכגורגרת²⁰⁰.

העולה למסקנה:

ללא ספק, ניתן להתחייב משום מלאכת דישה ושיעורה בהפקת חומר הצבע מהפורפורה, אשר כל טיפה ממנו יקרה לאין ערוך.

*

שימוש בשרץ לא טהור למצוה

שאלה: כיצד ייתכן שמותר להשתמש בשרץ לא טהור עבור מצות תכלת, והרי מבואר בגמ' (שבת כ"ח.): "תנינא: לא הוכשרו למלאכת שמים אלא עור בהמה טהורה בלבד"?

תשובה:

ראשית, הרי כבר הוכחנו מעבר לכל ספק, כי החלזון הינו שבלול. ממילא מובן כי ללא קשר לזהות החלזון שממנו הפיקו את התכלת, הוא יהיה בהכרח בעל חיים לא כשר, שהרי כל השבלולים אינם כשרים. נותר רק לנסות ולהבין מילתא בטעמא, מדוע אין כאן כלל שאלה.

המאמר הנ"ל נאמר ביחס למצוות תפילין. והגם שיש ראשונים, הסבורים כי גם בשאר מצות קיים דין של "מן המותר בפוך", מכל מקום לענין חומר הצבע

200 וכ"כ הכסף משנה בדעת הרמב"ם עצמו (הלכות שבת פרק ח' הלכה ז'): "והטעם ששיעורן כגורגרת משום דחשיבי אוכל דהא חזו ללפת בהם את הפת". וכעין זה כתב המהר"ם בעניעט בספר מגן אבות (עמ' ז', ד"ה והשוחטו): "אמנם הרמב"ם יש לו בזה שיטה אחרת, וס"ל דדוקא שוחט או חונק יש בו משום נטילת נשמה, אבל חובל בין באדם ובין בבהמה משום מפרק הוא והוי תולדה דדש, וע"כ בעינן דוקא כגורגרת כשיעור דישה וקשה טובא לדבריו... וע"ק בהך דמילה דחויבו משום חובל והא לא הוי דם כגורגרת... יש ליישב כיון דמצוה להטיף דם ברית, דמשו"ה אין מלין בעודו ירוק, כדכ' הר"ן פרק ר"א דמילה, ה"ל חשיבותו בטיפה אחת".

שאינו נחשב בעין ואינו אלא "חזותא בעלמא" הכול מסכימים כי אין דין של "מן המותר בפוך"²⁰¹.

ראיה ברורה ליסוד זה ניתן להביא מארגמן ותולעת שני, אשר לגביהם הכול מודים כי צבעם מופק מבעל חיים שאינו "מן המותר בפוך".

*

הבחנה בין תכלת לקלא אילן: שאלה:

חז"ל קבעו כי צמח הקלא אילן פסול לתכלת, והגמ' (מנחות מ"ב): מציעה בפנינו בדיקה להבחנה בין תכלת כשרה לקלא אילן פסול: "ת"ר: תכלת אין לה בדיקה, ואין נקחית אלא מן המומחה... ותכלת אין לה בדיקה? והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה, מייתי מגביא גילא ומיא דשבילילתא ומימי רגלים בן ארבעים יום, ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא, איפרד חזותיה – פסולה, לא איפרד חזותיה – כשרה; ורב אדא קמיה דרבא משמיה דרב עזירא אמר: מייתי חמירא ארכסא דשערי ואפאי לה בגווייה, אישתנאי למעליותא – כשרה, לגריעותא – פסולה...". קלא אילן הינו אינדיגו המופק מהצומח (כמבואר לעיל, עמ' 433; והוא מופק מאחד מתוך שני הצמחים הללו: *Isatis tinctoria* או *Indigofera tinctoria*). מכיוון שמולוקולה מבודדת של צבע האינדיגו הצמחי ($C_{16}H_{10}N_2O_2$) זהה לחלוטין למולוקולה מבודדת של אינדיגו המופק ממורקס, לכאורה יהיה בלתי אפשרי להבחין ביניהם באמצעות בדיקה כימית. כיצד, אם כן, אומרת הגמרא שישנה בדיקה כזו?

201 שו"ת נו"ב תניינא (או"ח ג'): "אך לכאורה יש להוכיח להיפוך שאפילו בדבר שהיא המצוה, בחזותא לא שייך בו מן המותר בפוך, דהא תכלת היה במשכן ובמקדש בפרוכת ובבגדי כהונה והרי תכלת הוא הצבע מדם חלזון שהוא תולעת, כמו שפירש רש"י בפרק חלק, ותולעת אינו מן המותר לישראל, ואפ"ה צבעו בו – אלמא דאם גוף הדבר שהוא הצמר הוא מן דבר טהור אין קפידא בצבע שנצבע בו הואיל והוא רק לחזותא, הרי מוכח דצביעה אין בו ממש". ועיין בבא קמא (ק"א.). רע"ע שו"ת חת"ס (יו"ד רע"ו), שו"ת גינת ורדים (אורח חיים כלל ב' סימן ט"ז) ובאבן האזל (כלי המקדש א', ג'). ואף בלא זאת, רבים הם הראשונים, הסבורים כי דין "מן המותר בפוך" נאמר רק לענין רצועות של תפילין ולא לשאר מצוות, עיין רש"י שבת כ"ח: (ד"ה מאי הוי עלה דתחש), וכן בחי' הר"ן שם, וכן ברשב"א בשם רב האי גאון.

תשובה:

הנתון המוזכר, כי שני הצבעים זהים לחלוטין מבחינה כימית, אינו מדויק לגמרי. הצבע המופק מהפורפורה מכיל בתחילה דיברומראינדיגו 6,6 (dibromoindigo; brominated indigo - $C_{16}H_{10}N_2O_2Br_2$). אחר ההיחשפות לקרני השמש, כמות ניכרת מהברום נפרדת ממנו, עד שנשאר תחתיו אינדיגו נטול ברום. בכל זאת, אחוזים מסויימים של דיברומראינדיגו נותרים בתוך החומר. לעומת זאת, אינדיגו מהצומח אינו כולל ברום, אך לעומת זאת הוא כולל **אחוזים רבים יותר של חומר אינדירובין** (indirubin – אינדיגו אדומה).

“התוצר הטבעי מכיל אף כמויות משתנות של אינדירובין (אינדיגו אדום), אינדיגו גלוטן, אינדיגו חום וחומר מינרלי. רובם ככולם של החומרים הללו נהרס ביורת הצביעה או לחילופין נמחה במי השטיפה, כך שהשפעתם על הצבע הינה קטנה.”

“ככל שגדל אחוז החומרים הנלווים, כגון אינדיגו אדום, כך תגדל הקשיחות של התוצר הטבעי, מה שיקשה עליו להיאחז באבקה. פרט לכך, אינדיגו אדום עובר תהליך של “חיזור” ביתר איטיות מאשר אינדיגו רגיל; כך גם אינדיגו טבעי בעל כמות גדולה של אינדירובין מתקשה יותר לעבור את תהליך החיזור.”

(Art Craft Natural Dyeing: Traditional Recipes Modern Use, J. N. Liles, 1990, pg.56 – quoting from Joseph Merritt Matthews, Wiley, 1920, pp. 410-411)

על-מנת שהצבע ייקלט בצמר, עליו לעבור תהליך המכונה “חיזור” (reduction). חיזור נעשה באמצעות הוספת חומרים ליורה, הנקראים “חומרי חיזור”. בימי חז”ל נהגו להשתמש באפר עץ, מי רגלים וחומרים נוספים למטרה זו. מהמחקר נודע, כי האינדירובין המצוי בצבע אינדיגו צמחי מתקשה יותר בביצוע תהליך החיזור, והתוצאה המושגת על-ידו הינה פחות מוצלחת (ראה במובאה שלעיל). באותם ימים, שבהם הידע על אופן ביצוע תהליך ה”חיזור” בעבור הקלא אילן

לא היה מקצועי דיו, אכן היה הקלא אילן צבע יותר חלש, אשר לא נקלט היטב בצמר כמו צבע הפורפורה.²⁰²

אף בלא להזדקק להסבר המדעי הנ"ל, ניתן להצביע בבירור על התופעה שהזכרנו מהמקור שנביא להלן.

פליניוס מעיר על החילוק היסודי שבין צבע המורקס לקלא אילן, והוא הוא החילוק שבין תכלת לקלא אילן המוזכר בחז"ל. לדברי פליניוס, זהו הטעם אשר בגינו האצולה המלכותית השתמשה לשם צביעת בגדיה דווקא בפורפורה ולא באינדיגו צמחי, וזאת למרות שהפורפורה היתה יקרה בהרבה ולמרות הטורח הרב שהיה כרוך בהשגתה. ואלו דבריו:

”כמרכן ידוע לנו, כי מהצמחים מופקים צבעים רבים בעלי ערך... בני ארץ גליה (צרפת של ימינו), הנמצאת מעבר לאלפים, מפיקים את כל הצבעים הבאים מצור, את הקונכיליא²⁰³ וכן את כל שאר הצבעים, אך ורק באמצעות הצומח. הם אינם נזקקים לתור אחר המורקס בקרקעית הים ובמעמקיו במקומות אליהם שום עוגן לא חדרה מעולם... בעומדם על קרקע יבשה, אוספים בני המקום את צבעיהם כדרך שאנו אוספים את יבולי התירס. אולם הצבע שלהם לוקה בחיסרון אחד גדול, והוא שהוא דוהה בכביסה; אילולא כן, יכלו אנשי האצולה להתפאר ולהתנשא באופן מהודר לאין ערוך מעכשיו, או לכל הפחות תוך סיכון קטן בהרבה”²⁰⁴.

מצינו אם כן, שהחילוק הזה שבין תכלת לקלא אילן היה עובדה ידועה בימי קדם. ואם כן, גם אם לא נסכים להסבר שהצענו בסיבת החילוק, על כרחנו נודה

202 וכן מפורש בשו"ת רדב"ז (חלק ב' סימן תרפ"ה), שאופן צביעת האינדיגו השתפר במשך הזמן, וז"ל: "גם כי אינם צריכים לו [לחלזון], שצבע הדומה לתכלת מצוי הרבה, דהיינו איסטס הנקרא בערבי ניל, וצובעין אותו באופן אומנות שאינו עובר אפילו על ידי גיהוץ". והם הם הדברים אשר כתבנו לעיל, שלו בזמניהם היה האיסיטיס (קלא אילן) צבע שאינו עובר, היו משתמשים בו במקום בחלזון. והסיבה שבגינה לא צבעו בקלא אילן הינה משום שעדיין לא ידעו לצבוע אותו "באופן אומנות".

203 "קונכיליא" הוא שם של גוון כחול – ראה דיון בכך בעמ' 478.

Pliny, Book XXII, Ch. 3. 204

שהיה קיים חילוק כזה. זאת אף על פי שהמבנה המולקולורי של הצבעים מורקס וקלא אילן היה זהה לחלוטין. ובזה יש תוספת חיזוק לזיהויו של המורקס כחלזון התכלת, כיון שהיה קיים בו החילוק הזה, בדיוק כמו שתיארוהו חז"ל.²⁰⁵ בניסוי שנערך, נבדקה פיסת אריג של קלא אילן מזמן חז"ל (שנמצאה בחפירות בא"י²⁰⁵) על-פי הבדיקה המתוארת בגמרא. התוצאות היו זהות לחלוטין למה שמתואר בגמרא – הצמר הצבוע בקלא אילן דהה, בעוד הצמר הצבוע בפורפורה עמד ביופיו.

העולה למסקנה:

על-אף שכיום, בעקבות ההתקדמות שחלה בתהליכי הצביעה ושיפור איכותם, קשה יהיה להבחין אפילו על-ידי ניסוי בין הרכבו הכימי של קלא אילן לזה של פורפורה, הרי שבזמן חז"ל, בטרם השתכללו תהליכי הצביעה, היה קיים חילוק יסודי ביניהם בטיב הצביעה, אשר ניתן להבחין בו בנקל על-ידי הניסוי המתואר בגמרא.²⁰⁶

*

הצבע המופק מהחלזון הפורפורה – כחול, סגול, ארגמן

שאלה: מדוע מוזכר הפורפורה במקומות רבים כמקור לצבע סגול?

תשובה:

מהמקורות ההיסטוריים העומדים לפנינו מאותה תקופה מצטיירת תמונה ברורה, שלפיה הצבע הנחשק באותם הזמנים היה הסגול. הסגול סימל אז מלכות, עושר

205 באדיבות הרב שאול שמעון דויטש – מוזיאון תורת החיים, ברוקלין, ניו יורק.
206 ובלא"ה לענין בדיקות ורפואות שנמצאו בחז"ל בהרכב מקומות, יש לציין מ"ש"כ בספר מהרי"ל (ליקוטים שבסוה"ס): "אמר המהרי"ל דכל הרפואות והלחשים שבכל התלמוד אסור לנסות אותם, משום דאין אדם יכול לעמוד על עיקרם, וכי לא יעלו בידם ילעגו וילגגו על דברי חכמים", ע"ש. וביש"ש (חולין פ"ח סי' י"ב) כתב שישנו חרם הקדמונים שאין לסמוך על רפואות התלמוד, כדי שלא להוציא לעז על חכמים הקדמונים ולא ידעו שיש שינוי במקומות וכל שכן בזמנים שהדורות פוחתים והולכים ואם הראשונים כענקים אנו כיתושין, עיין שם. ועיין שדי חמד מערכת ר' כלל נ"ד.

וכבוד (ומשום כך אסרו הרומיים לאזרחים הפשוטים שאינם משתייכים למעמד המלכותי להשתמש בצבעי הפורפורה, ראה לעיל עמ' 417). בן שנוולד לקיסר השולט היה נקרא "פורפיראגניטוס" – Πορφυρογέννητος, שפירושו המילולי הינו "נולד בסגול".

ואלו דברי פליניוס ביחס לסגול:

"בשל מעמדו המלכותי של עין הצבע הזה, הרי שמי שזוכה להתעטף בו זוכה אף שכל השערים והמחסומים העומדים בפני כולם לפתע סרים מכנגד פניו. הוא אף משמש כסמל מעמד של בגרות, והוא מבדיל בין מי שזוכה להימנות על הסנאט לבין אביר סתם... הוא מוסיף זוהר ומשדר יוקרה בכל בגד שיינתן בו, בעוד שכאשר מדובר בחליפת ניצחון הוא משתלב עם זהב. לאור כל זאת, אל לנו להתפלא, אפוא, אפילו על אותה ריצת אמוק אחוזת טירוף אחר הסגול..."²⁰⁷

לאור כל זאת, מובן מדוע עיקר העדויות ההיסטוריות ביחס לצביעה במורקס מתייחסות לצביעה בסגול. אולם בכל אופן, מצויים כמה וכמה מקורות, שבהם אנו רואים כי השתמשו בפורפורה גם לשם הפקת צבע כחול:

1. פליניוס מדבר על שני צבעים נבדלים המופקים ממשפחת חלזונות המורקס: "פורפורה" (סגול) ו"קונכיליה" (ראה לעיל הערה 99). הוא אף ייחד פרק מיוחד בספרו לתיאור צבע ה"קונכיליה" המופק מהמורקס²⁰⁸. צבעו של האריג המכונה "קונכיליה" מתואר בדבריו כצבע "גלאוקו", אשר בלטינית²⁰⁹ פירושו אפור או כחול בהיר²¹⁰. לזיהוי ה"קונכיליה" כגוון של כחול ניתן להביא ראיה מתוך ההשוואה שערך פליניוס בינו לבין פרח

Pliny ibid. 207

Book IX, Ch. 64 – Fabrics Called Conchyliated. 208

209 לשונו בלטינית: "color austerus in glauco et irascenti similis mari".

210 לפי תרגומו לאנגלית של Holland (1601): "אולם כיצד זה יתכן שהדג השבלולי האחר – הקונכיליה – הינו כה נחשק ויקר ערך, במיוחד לאור העובדה שהוא מדיף ריח כה חריף ודוחה, וצבעו משדר עצב ודכדוך, משהו בין כחול לכחול-אפור, אשר מזכיר את גלי הים בעת סערה".

ההליוטרופוס²¹¹. צבעו של הפרח הזה מכונה בלשונו של פליניוס עצמו "קאריליום" – כחול בלטינית²¹².

2. כחול בכלל ותכלת בפרט מוזכרים אף בגזירות הרומיים, אשר אסרו את השימוש בפורפורה למי שאינו נמנה על מעמד הקיסרות. בגזירות מוזכר התכלת בפירוש בשמו הלטיני "היקינטינא"²¹³: "מהקיסרים ולנטיניאן, תאודוסיוס וארקדיוס אל פאוסטוס, הממונה על אוצר האימפריה. לשום אדם פרטי לא ינתן רשיון לצבוע או למכור מוצרי פורפורה, משי או צמר שנקרא בלאט"²¹⁴ אוקסיבלאט" והייקינטינה, ומי שימכור מהמורקס הנזכר – עליו לדעת כי הוא מסתכן באיבוד רכושו כמו גם חייו".

המילה "הייקינטינה" המוזכרת בקטע האחרון הינה בדיוק אותה מילה שבה השתמש תרגום השבעים וכן תרגומים נוספים כדי לתרגם את ה"תכלת" האמורה בתורה²¹⁵. המילה שבה משתמשים ביוונית היא "יקינטוס"²¹⁶.

3. עדות נוספת לשימוש במורקס בעבור צבע כחול בעת העתיקה מצויה אצל ויטרוביוס²¹⁷: "מה שמלוקט בפאנטוס וגאול הינו שחור מכיון שהאיזורים

211 "הצבע 'קונכיליה', המכיל מספר גוונים, כמו לדוגמא גווניו הבהירים של פרח ההליוטרופיום".

212 "הזכרנו כבר לא אחת את פלאי ההליוטרופיום, אשר פונה עם כיוון השמש, אף ביום מעונן, כה גדולה היא אהבתו לאותו מאור. בלילה, כביכול מתוך צער, הוא סוגר את תפרחתו הכחולה".

213 Corpus Iuris Civilis, issued from 529 to 534 by order of Justinian I, Eastern Roman Emperor 4.40.1. See also 11.8.9.

214 בספר שלטי הגבורים (לרבי אברהם הרופא, נדפס בשנת שע"ב) נכתב (פ' ע"ט): "והמלה הזאת בלאטה יש לה ב' משמעויות... ובלשון יון ר"ל רמש היס הנקרא פורפורה והוא החלזון שצובעין בו התכלת".

215 כ"ה גם בתרגום עקילס הגר הובא במוסף הערוך (ע' איירינן, וכן ע' טיננון): "מדרש אסתר, חור כרפס ותכלת, תרגם עקילס אייריננון קרפסינון טיננון. עוד היום בהעתקות יוונית נמצא – איירינן קרפסינון יקנטינון – ופי' המילות... יקנטינון דבר אשר לו גוון תכלת". ועיין מדרש אסתר (פרשה ב', ז'), ובמפרשים שם.

Random House Webster's College Dictionary, Hyacinth: "L hyacinthus, Gk 216 hyákinthos: blue larkspur, a gem of blue color".

Vitruvius, de Architectura, Book VII Ch. 13:2. Cited by Forbes & Brill 1964, 217 pp. 117-118.

- הללו נמצאים בנקודה הקרובה ביותר לצפון. ככל שממשיכים בין צפון למערב הוא נעשה ליידום (= כחול דמויעופרת; Charlton, 1890).
4. בנוסף על כך, ארכיאולוגים מצאו לאחרונה בתוך קבר קפוא בסיביר אריג שנצבע בצבעי סגול וכחול ונשתמר באופן נדיר. עליפי דברי הכימאים אשר בחנו את האריג, ניתן לתארך אותו לראשית ימי בית שני, ואולי אפילו קודם לכן (ג' ש"ס-ת"ס; למניינם 300-400 לפנה"ס), והוא נצבע בצבע הפורפורה במזרח התיכון²¹⁸.
5. לאחרונה נתגלה אריג גם בארץ ישראל מימות בית שני שנצבע בפורפורה וצבעו כחול. ממצא זה מוכיח בעליל שצבעו בא"י בצבע כחול מהפורפורה²¹⁹.

יש לציין גם כן, כי בציורים בהם מופיע המלך קרל הגדול (Charlemagne) (הקיסר הראשון של רומי המערבית) בשנת ד' תק"ס (800 לספה"ע), הוא מצויר עם בגד כליל תכלת, כך שאנו רואים שגם הכחול היה צבע מלכותי חשוב ולא רק הסגול. נקודה חשובה נוספת עליה ראוי להעיר הינה כי ככל הנראה היוונים והרומיים הקדמונים הכלילו את הכחול בכלל משפחת הסגול והחשיבוהו לגוון אחד, והם כמעט לא השתמשו במילה "כחול" בכתביהם (בדומה ללשון הקודש שאין בו מילה לכחול). כשהם מתארים בכתביהם דבר שאנו מתארים ככחול, הם מתארים אותו כסגול. כך למשל, הומרוס מתאר את הים (שלעינינו הוא ירוק-כחול) כבעל צבע יין (אדום-סגול) – "הים הייני הכהה"²²⁰.

להלן ציטוט מספר בן 240 עמודים בנושא תיאורי הצבע היווניים²²¹:
 "היונים פיגרו אחר בני לשונות אחרות בתיאור השמים ככחולים והעשבים כירוקים. זאת, משום שתכונות אחרות מאשר עיץ הצבע משכו יותר את תשומת

Russian Academy of Sciences, 2006. 218

219 עבודת הדוקטורט של ד"ר נעמה סוקניק נעשתה בהנחייתם של פרופ' זהר עמר מהמחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה וד"ר דוד אילוז מהמחלקה למדעי החיים באוניברסיטת בר אילן. האריגים נבחנו ע"י ד"ר אורית שמיר, אוצרת הממצאים האורגניים ברשות העתיקות.

The Odyssey, Book V. 220

.Irwin, 1974. 221. ראה גם: Lukács, 2010; Hoffman, 2013.

לבם. רק בחלוף שנים רבות, עם המיסוד השיטתי של הגדרות הצבע, החלו לחוש בהכרח של יצירת אוצר מילים כחול־ירוק".

העולה למסקנה:

אף כי הצבע הסגול היה נערץ ונחשק יותר, מכל מקום מצויים אזכורים רבים של צבע כחול המופק מהפרופורא. זאת ועוד, צבע הכחול ככל הנראה נכלל בלשון היוונים הקדמונים תחת ההגדרה של סגול.

*

שאלה: שמא ניתן לומר, כי הצבע שאפשר להפיק מהפרופורא הוא הארגמן שדרכה עליו התורה ולא התכלת?

תשובה:

אף על פי שקיימת דעה עממית שארגמן מזוהה כסגול, הרי שלדעת כל מפרשי התורה, הארגמן הינו למעשה אדום (כדמ²²² או כאש²²³) ולא סגול. הדברים מפורשים בפסיקתא, כמו גם בדברי ראשונים רבים²²⁴. דעת הרמב"ם, ר"א אבן עזרא ומפרשים אחרים הינה שהארגמן היה נעשה מחרק הנקרא "לאך"²²⁵.

222 ר"י אברבנאל (במדבר פרק ג'): "וכבר ידעת שהארגמן הוא אדום מאד יותר מן התולע... בארגמן דומה לדם".

223 משנת רבי אליעזר (פרשה י"ד עמ' 266): "למה ארגמן. שהוא דומה לאש".

224 פסיקתא רבתי [איש שלום] (פיסקא כ' – פ' מתן תורה): "... אמר לו חזור לשמאלך, חזר וראה אנשים לובשים לבוש אדום, אמר לו מה אתה רואה, אמר לו אנשים לובשים לבוש אדום, אמר לו היא ארגמן..."; רמב"ם (כלי המקדש ח', י"ג): "הארגמן הוא הצמר הצבוע אדום"; אברבנאל (שמות כ"ה, י'): "והארגמן הוא המשי הצבוע אדום"; מצודת ציון (משלי ל"א, כ"ב): "וארגמן – צבוע בצבע אדום ושמו ארגמן". וכ"כ רבינו בחיי (שמות כ"ח, ו'), המאירי (יומא כ"ג), פירוש רבינו ישעיה הראשון וכן רלב"ג (אסתר א', ו'), ספר השרשים לאבן ג'נאח (ערך ארגמן), אבן עזרא (שמות כ"ה, ד') ורד"ק (דברי הימים ב' ב', ו').

225 פירוש המשנה להרמב"ם (כלאים פ"ט מ"א): "ותכלת הוא הצמר הצבוע 'אזרק'. וארגמן 'ארגון' הוא הצמר הצבוע ב'לך'. ותולעת שני הוא הצמר הצבוע ב'קומד'. וכן בפי' ר' עובדיה מברטנורא (שם) ופני משה (שם ד"ה אין הכהנים). ובהשגות הראב"ד (כלי המקדש ח', י"ג) חולק: "א"א לי נראה ארגמן ארוג משני מינין או משלשה צבעין על כן נקרא ארגמן". ועיי'ן כסף משנה, משנה למלך, רדב"ז ומהר"י קורקוס שם, שכולם דחו את פירוש הראב"ד. ואף הוא מן הסתם אינו חולק על הפסיקתא שלפיה ארגמן הוא אדום, ולא בא אלא לומר שהוא נעשה מכמה מינים.

Kerria lacca הינו מין ממיני החרקים בעלי הקשקשים אשר מפריש "לאך" – שרף הארגמן. השימוש בלאך היה נפוץ כבר בימי קדם. הוא שימש בהודו כצבע איפור, וכמו כן הוא שימש בעבור צבעי צמר ומשי. בסין משמש הלאך באופן מסורתי לצביעת עורות. השימוש בצבע האדום לעורות מוזכר גם בגמרא²²⁶.

הראשונים אומרים כי צבע הארגמן דומה במראהו לתולעת השני – שהוא צבע סמוק הנקרא "קירמיז"²²⁷. קירמיז הינו צבע כרמיל (אדום) המופק מגופותיהן היבשות של נקבות החרקים בעלי הקשקשים מסוג קירמיז, בעיקר Kermes vermilio (ראה במדור התמונות שבסוף הספר, עמ' 527). שורשה של המילה האנגלית "קרימסון" (המשמשת עבור עין הצבע המופק ממנו) הינו "קירמיז", וגם בלשונות אחרות מצויים ביטויים המתארים אדום ולהם אותו שורש. זאת, עקב תפוצתו הרחבה של אותו הצבע בימי הביניים והגוון האדום העשיר, שהיו מפיקים ממנו²²⁸.

226 חולין (כ"ח.): "דקא בעי ליה לדמיה ללכא", פירש"י: "ללכא – צבע עור אדום שקורין פרק"א".

227 דברי הימים ב ב', ו': "וְעֵתָהּ שָׁלַח לִי אִישׁ חָכֵם לְעֹשׂוֹת בְּנֵי־הַבַּיִת וּבְכֹסֶף וּבְנֹחָשׁוֹת וּבְכַפְרֵי־לַיְלָה וּבְצִרְיָנוֹן וּבְכֶרְמִיל וּתְכֵלֶת", ופירש"י: "ובארגון – זה ארגמן: וכרמיל – זו תולעת שני תדע שהרי לא נזכר כאן תולעת שני". וכתב הרד"ק: "ובארגון – כמו בארגמן, ותרגום ארגמן ארגונא והוא צבע אדום, וכרמיל הוא צבע אדום ג"כ אלא שארגמן הוא צבע אדום שקורין לאקא, וכרמיל הוא תולעת השני והוא צבע הכרמי". ועיין אבן עזרא (שמות כ"ה, ד'): "וארגמן כדמות אדום, ובדברי הימים (ב ב', ו') ארגון, ובלשון ערבי ארגואן, וזה הצבע לא יהיה כי אם בצמר או במשי. ותולעת שני וכתוב ושני התולעת (ויקרא י"ד, ו'), כמו מצור החלמיש (דברים ח', ט'), חלמיש צור (שם ל"ב, י"ג). והגאון אמר בו קרימיז כי הוא אדום, רק איננו כצבע הארגמן".

228 המידע בעניין הלאך והקרימיז לקוח מהערכים הבאים בויקיפדיה: Kerria lacca, Lac, Kermes vermilio.

שלא כדעת אותם ראשונים, פילון ויוספוס פלביוס סברו כי צבע הארגמן מופק מייצור ימי ולא מחרק.²²⁹ בתרגום השבעים, ארגמן מתורגם "פורפורה" – πορφύρα, ומשם משתמע לכאורה כי הארגמן מופק מחלזון הפורפורה. אולם אף אם נקבל את אותה הנחה אודות מקורו של הארגמן מהפורפורה (ובכך נדחה את דברי כל הראשונים הנ"ל), מסתבר יהיה לומר כי זן הפורפורה אשר שימש לצביעת ארגמן היה ארגמן חדקוצים, ולא ארגמן קההקוצים שממנו מפיקים

את התכלת. ארגמן חדקוצים מפיק צבע שיותר נוטה לאדום והוא שימש לצביעה בסגול-אדום בימים קדמונים. זאת, בניגוד

לארגמן קההקוצים, אשר שימש לצביעת כחול (תכלת) וסגול-כחול. בחפירות ארכיאולגיות של איזורי תעשיית צבע, שני המינים הללו נמצאו בערימות מובדלות ובאיזורים מיוחדים, מכיוון שהשימוש של כל אחד מהם יועד עבור צבע אחר לחלוטין – אחד למיני האדום ואחד למיני הכחול.²³⁰

“באלף הראשון לפנסה”ע, ייצרו הפיניקים שני מוצרי-סגול נבדלים – סגול-כחול (היקניטינה) וסגול-אדום (סגול הצורי). כבר בשנת

229 “הצעפים אף הם, בהיותם מורכבים מארבעה חומרים, סימלו את ארבעת היסודות; הפשתן העדין נמצא ראוי לסמל את הארץ, שכן עליה הוא גדל; **הסגול סימל את הים, שהרי מראה עינו צבוע בדם של צדףדגי שדר בים**; הכחול מסמל לאל נכון את יסוד האוויר; ואילו האדום באופן טבעי מורה על יסוד האש” (פילון, חיי משה 2, 18, 88; יוספוס פלביוס, קדמוניות היהודים 3, 7, 7).

הדברים מובאים בפירוש ר”י אברבנאל (שמות פרק כ”ה) כמעט מלה במלה. וכן מפורש בספר מכבים א’ (ד’, כ”ג). וכן מביא התפארת ישראל (כללי בגדי קודש של כהונה) בשם חכם מאו”ה.

230 ועיין בתוספות השלם עה”ת בשם המדרש (בראשית מ”ט, י”ג): “וזהו חלזון, ועושים ממנו כל מיני צבעים”. וייתכן שכוונתם לומר, שגם ארגמן נעשה מסוג של חלזון, שהרי “חלזון” הוא שם המין ואינו דוקא סוג אחד כפי שנתבאר לעיל עמ’ 403.

1864, נתגלה המין ממנו יוצר הסגול-כחול, כאשר נתגלתה ערמה של חלזונות מורקס קשורים המיועדים לצביעה, כשכולם שבורים בדיוק מעל הבלוטה המייצרת צבע על-ידי חמצון. לא רחוק משם, אך בהפרדה ניכרת, נתגלתה ערמה נוספת של חלזונות מורקס קוצניים (ארגמון חדקווצים), המיועדים אף הם לצביעה, ואיתם "צדף הסלעים" או "חלזון מקדח" העשוי לייצור סגול-אדום. זה האחרון לא הצליח להפיק לבדו צבע עמיד, ועל-כן הוא עורב עם מינים נוספים של מורקס."

(Ancient Mesopotamian Materials and Industries, P.R.S. Moorey, 1994, P. 138)

פליניוס אף הוא מזכיר שני צבעים שונים המופקים מהמורקס. וראה מה שהבאנו בעניין בשאלה הקודמת (עמ' 477).

זאת ועוד, חשוב לציין כי הצבע הכחול-סגולי שניתן להפיק מהארגמון קהה-הקוצים איננו עמיד במיוחד. על-ידי היחשפות ולו מועטת לקרני השמש קודם לצביעה, הוא משתנה לכחול, ולא יהיה ניתן עוד להפיק ממנו צבע סגול. אף אחר צביעתו כסגול (בשל העדר קרני שמש), כאשר מרתיחים אותו או כאשר מניחים אותו באדים למספר דקות, עין צבעו משתנה לכחול. מכל זה ניתן להסיק, כי לא יהיה זה נכון להחשיב את הסגול כצבע העיקרי והקבוע של חלזון המורקס (וראה במדור התמונות שבסוף הספר, עמ' 523).

באופן זה ניתן לבאר את כוונת הזוהר הקדוש, שלפיו תכלת מתחיל כתערובת של אדום וכחול (סגול) ורק אח"כ הופך להיות כחול טהור²³¹.

231 זוהר תרומה (ח"ב קמ"ט): "תכלתא נפיק מגו ההוא גוון סומק וכד נחית לתתא אתרחק גוון סומק ועאל גו ההוא אתר דאיהו ימא ואצטבע גוון תכלא" (תרגום: התכלת יוצא מתוך אותו צבע אדום וכשיורד למטה מתרחק הצבע האדום ועולה לתוך אותו מקום שהוא ים ושם נצבע בצבע תכלת).

העולה למסקנה:

על-פי הראשונים, הארגמן הינו צבע אדום, המופק מחרקים. לדעת ספרים אחרים הוא היה מופק מפורפורא – ככל הנראה מארגמון חרקים, אשר ממנו הפיקו צבע אדום-סגול בעת העתיקה.

*

הגוון ה"נכון"

שאלה: האם מצריכה התורה גוון מסויים של תכלת עלימנת שיכשר למצוה?

תשובה:

בכל מקום שבו דורשת ההלכה גוון מסויים של עין הצבע (כגון לדם הנדה, טריפות הריאה ונגעים²³²), דואגים חז"ל לדקדק בפרוטרוט עד שיובן בדיוק מהו הגוון עליו הם מדברים. עד כדי כך הם מפרטים, עד שאנחנו בדורנו איננו מצליחים להבין כיצד הבחינו בכזו רמת דיוק בין הגוונים השונים (לדוגמא, מבואר בגמרא כי אחד ממראות דם הנדה הוא כמראה של דם מכה באצבע קטנה של בחור לא נשוי שהוא פחות מבן עשרים, ממקום שבו הייתה מכה ונתפא²³³).

232 משנה נדה (ב', ו'-ז'): "חמשה דמים טמאים באשה: האדום, והשחור, וכקרן כרכום, וכמימי אדמה, וכמזוג. בית שמאי אומרים: אף כמימי תלתן, וכמימי בשר צלי, ובית הלל מטהרין. הירוק, עקביא בן מהללאל מטמא, וחכמים מטהרין. אמר רבי מאיר: אם אינו מטמא משום כתם – מטמא משום משקה. רבי יוסי אומר: לא כך ולא כך. איזהו אדום – כדם המכה, שחור – כחרת, עמוק מכן – טמא, דיהה מכן – טהור. וכקרן כרכום – ככרור שבו, וכמימי אדמה – מבקעת בית כרם ומציף מים, וכמזוג שני חלקים מים ואחד יין, מן היין השרוני". וכן בחולין (מ"ז): לענין מראה טריפות הריאה, וכן בשבועות (דף ה: ודף ו) לענין מראות נגעים. ובמשנה נגעים (א', ד'): "רבי חנינה סגן הכהנים אומר מראות נגעים ששה עשר ר' דוסא בן הרכינס אומר מראות נגעים שלשים וששה עקביא בן מהללאל אומר שבעים ושנים". ועיין פירוש הראב"ד לתורת כהנים (תוריע פרשה ב ה"ו), ובתוספות שבועות ה: (ד"ה שנים שהן ד').

233 גמ' נדה (י"ט): "איזהו אדום – כדם המכה. מאי כדם המכה? אמר רב יהודה אמר שמואל: כדם שור שחוט. ולימא כדם שחיטה! אי אמר כדם שחיטה הוה אמינא ככולה שחיטה, קמ"ל כדם המכה – כתחילת הכאה של סכין. עולא אמר: כדם צפור חיה. איבעיא להו: חיה לאפוקי שחוט, או דלמא לאפוקי כחוש? תיקו. זעירי אמר רבי חנינא: כדם מאכולת של ראש. מיתבי: הרגה מאכולת הרי זה תולה בה, מאי לאו דכוליה גופה! לא, דראשה. אמי ורדינאה א"ר אבהו: כדם אצבע קטנה של יד, שנגפה וחיתה וחזרה ונגפה, ולא של כל אדם אלא של בחור שלא נשא אשה, ועד כמה – עד בן עשרים".

בגמרא מופיעים גם הרבה מעשים על אנשים ונשים שבאו לשאול על המראות הללו אצל החכמים, ואלו היו בקיאים דיים על-מנת להשיב²³⁴. ביחס לתכלת, לעומת זאת, אין הגוון נידון בחז"ל ובראשונים, ואף באחרונים לא נמצא מי שהעלה את הסברא שנצרך גוון מסויים של תכלת על-מנת שתהיה כשרה²³⁵.

234 נדה (ל"ג): "אמר רבי יוסי: בקיאינו אנו בהן יותר מן הכל, והן מראות דם לחכמים, חוץ מאשה אחת שהיתה בשכונתינו, שלא הראת דם לחכמים ומתה." נדה (כ): "אמר רב יהודה: מרישא הוה חזינא דמא, כיון דאמרה לי אמיה דיצחק ברי: האי טיפתא קמייתא לא מייתנין לה קמייהו דרבנן, משום דזהימא – לא חזינא, בין טמאה לטהורה ודאי חזינא. ילתא אייתא דמא לקמיה דרבה בר בר חנה – וטמי לה, הדר אייתא לקמיה דרב יצחק בריה דרב יהודה – ודכי לה".

235 ומה שמביאים מהרמב"ם בפי"מ (מנחות ד', א' – בתרגום ר"י קאפח): "ואינו אצלנו היום לפי שאין אנו יודעים צביעתו, לפי שאין כל גוון תכול בצמר נקרא תכלת, אלא תכלות מסויימת שאינה אפשרית היום, ולפיכך אנו עושים הלבן לבדו", ורצו לפרש את משמעות דבריו שצריך גוון מסויים; כשנדקדק נמצא כי אין כן משמעות דבריו, שהרי כתב "שאינה אפשרית היום", ולפירושה היה צ"ל "אינה ידועה היום". וכוונתו האמתית שאין כל צמר הצבוע כחול כשר לתכלת, כי אם רק הצבוע מחלזון – וחלזון אין לנו (בזמנו). וכן מפורש בתרגום המדויק של הר"ע קורח (מכון המאור): "ואינו מצוי אצלנו היום לפי שאין אנו יודעים לצבעו, כי אין כל צבע "אזרק" בצמר נקרא תכלת, אלא תכלת מסויימת שלא תתכן היום, ולפיכך אנו עושים את הלבן לבדו" (אזרק – אֲזָרָק הוא צבע כחול בערבית), וכעין זה בתרגום דפוס וילנא (בתרגומו של ר' נתנאל ב"ר יוסי הרופא). וכן העידו תלמידי חכמים הבקיאים בלשון הערבית, שזו כוונתו האמתית של הרמב"ם. וכן מוכח מדברי הרמב"ם עצמו במשנה תורה (ציצית ב', ט'): "והתכלת אינו מצוי בכל מקום ולא בכל זמן מפני הצבע שאמרנו" – הרי מדויק, שתלוי במקום וזמן ולא בידיעת צביעתה, שלו היה כך, היה לו לומר "גוון התכלת אינו ידוע לכול". וכן מפורש בספר המספיק לעובדי ה' של ר' אברהם בן הרמב"ם (הל' ציצית פ' ל"ג): "ומשום אי הכרת דג זה על-ידי מסורת מדויקת, נמנעה מהאחרים עשיית התכלת".

ומה שמביאים מספר בשמים ראש (סי' רמ"ד) – הרי ידוע שבתחילה היה ספר זה מיוחס לרא"ש, עד שאמרו עליו גדולי ישראל שהוא מזוייף מתוכו, עיין שו"ת חת"ס (או"ח קנ"ד) שקראו "כזבי הרא"ש" (וע"ע שו"ת חת"ס יו"ד סי' שכ"ו ואה"ע סי' ט"ט), שו"ת רדב"ז (או"ח י"ד), שו"ת פרשת מרדכי (סי' ה'), חיד"א שם הגדולים (מע' ספרים ב' כ"ז), שו"ת שו"מ (תנינא ח"ב סי' נ"ה), שו"ת זכר יהוסף (סי' קנ"ז), שו"ת מנחת אלעזר (ח"ג סי' מ"ו) ובספרו נימוקי או"ח (סי' נ"ח): "שלא יתכן להביא מס' בש"ר, אשר החת"ס קראו כזבי הרא"ש שבס' בשמים ראש. ואין כדאי לסמוך ואפילו לפלפל ע"ד הבש"ר... שלא להכניס כלל אפי' בספק לדינא הך דיעה דהכזבן הדייפין הנזכר". וע"ע הגהת יד שאול ופת"ש יו"ד סי' שמ"ה.

מכיוון שחז"ל לא הזכירו הלכה שנצרך גוון מסויים, ממילא נמצאנו למדים, כי הלכה כזו אינה קיימת! הדברים ברורים ופשוטים, כשם שפשוט שאין מקום לחשוש שמא קיים דין כלשהו שאינו מוזכר בחז"ל לגבי הכשר תפילין או כל מצוה אחרת²³⁶.

ראוי להעיר כאן על מספר נקודות נוספות:

1. בגמרא מוכח, כי התכלת נשארת בכשרותה גם אם נשתנה הגוון. לגבי ההבחנה בין תכלת לקלא אילן אומרת הגמרא: "אישתנאי למעליותא – כשרה". במילים אחרות, כאשר הצבע אינו משתנה לגריעותא ע"י אותה בדיקה (שתראה שהיא קלא אילן), הרי התכלת עודנה בכשרותה, אף במקרה שהגוון השתנה (לטובה) ממה שהיה קודם²³⁷.
2. לדברי המקובלים, קיימים מספר גוונים של תכלת (שכולם כשרים)²³⁸.
3. בנוסף, הרדב"ז כותב בפירושו (על"פי דברי הרמב"ם) שהתכלת יכולה להיות גוון כהה או בהיר של כחול²³⁹.

העולה למסקנה:

כל עוד עין התכלת הינו כחול, הוא יכול להיות מכל גוון שהוא.

236 ועיין בביה"ל לגבי רצועות תפילין (סי' ל"ג ד"ה הרצועות), שם נפסק כי כל מראה הקרוי שחור כשר (ואפילו מראה בלו"י, כיון שהוא בכלל שחור כדאיתא בנדה י"ט., שכן כחול הוא דיהה דשחור). ורק כאשר ישנו דין של "שחור כדיו" אנו אומרים כי הקפיד הכתוב או שהקפידו חכמים על שחרות מסויימת, וכמש"כ בביאור הלכה (סי' ל"ב ד"ה יכתבם).

237 ראייה זו מובאת במאמר פתיל תכלת (סוף פ"ב).

238 כ"מ מדברי הגר"ד פארוו הני"ל עמ' 454 (שנסתייע מדברי האריז"ל), שישנם שלושה מיני צבעים בתכלת, ורק אחד מהם דומה לכסא הכבוד ממש, ואילו אחד אינו דומה אלא דמיון רחוק. ואם כן מבואר שישנם כמה מיני צבעים, אשר כולם כשרים. וכדברי האריז"ל מבואר ג"כ בדברי הרמ"ע מפאנו (כנפי יונה ח"ג סי' כ"א), עי"ש. וכן בס' תורת נתן לרמ"ק (ערכי הרמ"ק ח"ב ערך גוונים אות ק') ביאר שישנם שלושה מיני גוונים לתכלת, עי"ש.

239 שו"ת רדב"ז (חלק ה' סימן מ"ח [אלף תכ"א]): "וי"ל שיש גוון תכלת שהוא שחור הרבה ויש שאינו שחור כל כך". וכ"מ מדברי השו"ת מהרי"ל ושו"ת חמדת שלמה הני"ל עמ' 444, שהתכלת יכול לחזור בזמן מהזמנים ע"פ סימני הרמב"ם, ואם צריך צבע מדויק – כיצד יחזור ע"פ סימני הרמב"ם שלא הזכיר מהו הצבע המדויק, אלא נאמר על כרחנו שלשם החזרת מצווה זו וקיומה בפועל אין צורך לחכות עד שיבוא אליהו ויגלה לנו את הדבר!

מקורות ספרי חול

- Barton, Charles (1941): *Athenaeus, The Deipnosophists*. Cambridge: Harvard University Press
- Bender, Max (1947): *Colors for Textiles Ancient and Modern*, Journal of Chemical Education
- Blume, Fred H. (2009): *The Annotated Justinian Code*, Edited by Timothy Kearley (Second Edition), University of Wyoming College of Law
- Boesken Kanold, Inge (2005): *Tyrian Purple Dyeing: An experimental approach with fresh Murex trunculus*, Video Presentation At The 2nd International Symposium Textiles and Dyes in the Mediterranean World, Athens, Greece
- Cooksey, C.J. (1994): *Bibliography of Tyrian purple, Dyes in History and Archaeology*, 12, 57-66
- Corcoran, Simon (2006), *Before Constantine*, in Lenski, Noel, *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge University Press, pp. 35–58, ISBN 978-0-521-52157-4
- Crossley, Pamela Kyle, Headrick, Daniel R., Hirsch, Steven W., Johnson, Lyman L (2010): *The Earth and Its Peoples – A Global History*, Cengage Learning, p. 74
- Douglas, JD (1972): *New Bible Dictionary*, Inter-Varsity Press, London. (et al): pp. 366, 867
- Doumet, J. (1980): *Etude sur la couleur pourpre ancienne et tentative de reproduction du procédé de teinture de la ville de Tyr décrit par Pline l'Ancien*. Imprimerie Catholique, Beyrouth, pp.1-28 7
- Edmonds, J. (2000): *Tyrian or Imperial Purple Dye*, Historic Dyes series no.7, 41 pp; 89 Chessfield Park, Little Chalfont, Bucks

- Eisenberg, Michael and Bar, Shay (2012): *Renewed Excavations in Tel Shikmona*, Zinman Institute of Archaeology, University of Haifa
- Elsner, O. & Spanier, E. (1985): *The dyeing with Murex extracts. An unusual dyeing method of wool to the biblical sky blue*, Proceedings of the 7th International Wool Textile Research Conference, Tokyo 1985, 5, 118-129
- Forbes, R.J. (1964): *Studies in Ancient Technology*, Brill Archive
- Gaillard, J.M. (1987): Gastéropodes. In: W. Fischer, M.L. Bauchot And M. Schneider (Eds.), *Fiches FAO d'identification des espèces pour les besoins de la pêche. Vol. I. - Méditerranée et Mer Noire*. FAO, Rome
- Goren, Y., Bunimovitz, S., Finkelstein, I. and Na'aman, N. (1993): *The Location of Alashiya, Petrographic analysis of the tablets*. American Journal of Archaeology 107:233-255
- Haubrichs, R. (2004): L'étude de la pourpre : Histoire d'une couleur, chimie et expérimentations. *Conchiglie e Archeologia, contributi scientifici in occasione della mostra "Dentro la conchiglia", Sezione archeologica. Museo Tridentino di Scienze Naturali, Trento, 13 settembre 2003-25 gennaio 2004*. (M. A. BORRELLO ed.), Preistoria Alpina 20, Supplemento 1, pp. 133-160
- Hoffman, Erin (2013): *The Wine-Dark Sea: Color and Perception in the Ancient World*, Clarkesworld Magazine, Issue 76
- Houart, R. (2001): *A Review Of The Recent Mediterranean And North-Eastern Atlantic Species Of Muricidae*. Ed. Evolver, Rome
- Irwin, Eleanor (1974): *Colour terms in Greek poetry*. Hakkert, ISBN 0888665199, 9780888665195
- Kassinger, R. (2003): *Dyes: From Sea Snails to Synthetics*, Twenty-First Century Books, SN – 9780761321125

- Knapp, A. B. (1997): *The Archaeology of Late Bronze Age Cypriot Society*. ISBN 0-85261-573-6
- Kruger, Colleen E. & Connah, Graham (2006): *Cloth in West African History*, Rowman Altamira. ISBN 0-7591-0422-0
- Laiou, Angeliki E. (2002): *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*
- Lewis, Charlton, T. (1879): Charles Short, *A Latin Dictionary*, Oxford. Clarendon Press
- Lewis, Charlton, T. (1890): *An Elementary Latin Dictionary*. New York, Cincinnati, and Chicago. American Book Company
- Lukács, B. (2010): *What Is Blue*, Matter Evolution Subcommittee, H-1525 Bp. 114. Pf. 49. Budapest, Hungary, [http://www.rmki.kfki.hu/\(lukacs/TZITZIT.htm](http://www.rmki.kfki.hu/(lukacs/TZITZIT.htm), Accessed Sept. 2010
- Martín, P., P. Sánchez And M. Ramón. (1995): Population Structure And Exploitation Of *Bolinus Brandaris* (Mollusca: Gastropoda) Off The Catalan Coast (Northwestern Mediterranean). *Fish. Res.*, 23: 319-331
- McGovern, P.E. & Michel, R.H. (1990): *Royal Purple Dye : The Chemical Reconstruction of the Ancient Mediterranean Industry*, *Acc. Chem. Res.*, 23, pp. 152-158
- Milner, Ann (1992): *Ashford Book of Dyeing*, Unicorn Press, ISBN-10: 0908704887
- Pharr, Clyde (1952). *The Theodosian Code and Novels and the Sirmundian Constitutions*, Princeton: Princeton University Press
- Pliny the Elder, *The Natural History*, Translation: John Bostock MD, F.R.S., H.T. Riley, Esq., B.A., (1855). We have also used the translations of Philemon Holland (1601) Club, 1848; and H. Rackham (1938), Harvard University Press

- Poppe, G.T. and Y. Goto. (1991): *European Seashells*, Vol. 1 (Polyplacophora, Cladofoveata, Solenogastrea, Gastropoda). Verlag Christa Hemmen, Wiesbaden
- Potter, David Stone (2004): *The Roman Empire at Bay: AD 180-395*, Routledge
- Rawlinson, George (1889): *History of Phoenicia*, Univ. of Oxford
- Reese, D.S., (2005) Whale Bones and Shell Purple-dye at Motya (western Sicily, Italy). *Oxford Journal of Archaeology* 24/2, 107-114
- Reese, David S. (2008): Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Vol. 10, No. 1, pp. 113-141, *Shells From Sarepta (Lebanon) And East Mediterranean Purple-Dye Production*, Peabody Museum of Natural History, Yale University
- Russian Academy Of Sciences (2006): *Textiles from the Frozen Tombs in Gorny Altai - 400-300 BC - An Integrate Study*, Siberian Branch Institute Of Archaeology And Ethnography, Novosibirsk Institute of Organic Chemistry, Boreskov Institute Of Catalysis, , Pg. 43, 230-250
- Sayce, AH (1928): *Races of the Old Testament*, Lutterworth Press, Surrey: p. 75
- Sequin-Frey, Margareta (1981): *The Chemistry of Plant and Animal Dyes*, Dominican College of San Rafael, San Rafael, CA 94901 (Volume 58 Number 4)
- Skelton, H. (1999): *A Colour Chemist's History of Western Art*, – Review of Progress in Coloration and Related, , Hall, Rosalind. *Egyptian Textiles (Shire Egyptology, p. 10)*
- Spanier, E. and Karmon, N. (1987): Muricid snails and the ancient dye industries. In: E. Spanier (ed.), *The royal purple and the biblical blue: argaman and tekhelet*, pp. 179-192. Keter, Jerusalem

Vasconcelos, Paulo, Carvalho, Susana, Castro, Margarida & Gaspar, Miguel B. (2008): *Scientia Marina* 72(2), pg. 287-298, *The artisanal fishery for muricid gastropods (banded murex and purple dye murex) in the Ria Formosa lagoon (Algarve coast, southern Portugal)*.
Barcelona (Spain)